

ومزارهتی خونندنی بالا و تونِژینهومی زانستی

زانكؤى سه لاحهدين - ههولير

كۆلنىزى پەروەردە

کورناسچی

2024-2023

كوردناسى چەمك و واتاكەى:

چەمكى كوردناسى لە زمانى كورديدا وەكو زانستىكى نوى بەكاردىت .

کوردناسی بریتییه لهو زانستهی که له رهههند و لایهنه جیاجیاکانی میّژویی ، جوگراقی ، زمان و فهده ب ، ئایین ، کهلتور و کهلهپوری . ههموو لایهنیّکی جیاوازی نهتهوه ی کورد دهکوّلیّتهوه . بیّگومان ئهم زانسته دهشیّ له یه کاتدا پوانگهیهکی زانستیانه بیّت ، چونکه چهندین تویّژینهوه و زانیاری له بارهی کوردهوه ههلیّنجاوه و لهههمان کاتیشدا وه که دید و وینای کوردناسه روّژئاواییبیانیهکان بیّت لهسهر کوّمهنگهی کوردی له رابردو و تاکو ئیستا . ئهم زانسته سهره تا له لایهن ئهوروپییهکانهوه سهری ههنداوه و به زانستیّکی ئهوروپایی دادهنریّت ، چونکه ئهوروپییهکان پیّش کورد خوّی ویهکهم کهس بون ، که له ههموو لایهنیّکی ژیانی نهتهوهی کوردیان کوّلیوه تهوه نهداره و به شیّک بووه له روّژههلاتناسی . بهلام دواتر له ناوهنده ئهکادیمیهکان و پهیمانگاکانی لیّکوّلینهوهی زمانهکانی روّژههلاّتی جیاکرایهوه و بوو به لقیّکی سهربهخوّ به ناوی (کوردوّلوّجی) ، بهلام له ئهنجامی تویّژینهوه و له ژیّر پوّشنایی زانستی زاراوهسازی (Termenology) پیشنیازی زاراوهی (کوردناسی) بو بابهتهکه کرا ، لهم بارهیهوه روسهکان پیّشهنگن له گرنگیدان به ناسین وردبونهوه له بارودوّخی کورد.

كوردناس و رۆژهه لاتناسه كان لهبهر چهند هۆيهك ههوليان داوه له كورد بكۆلنهوه:

هەندىڭكيان وەكو حەز و ئارەزويەك ئەم كارەى ئەنجامداوە و مەبەستى زانياريلە بارەى كورد كۆبكاتەوە ، يان بە مەبەستى سيخوپى وەيان بۆ بلاوكردنەوەى ئاينى مەسيحى بووە دەيان كوردناس و رۆژهەلاتناس وەكو لە رووسيا لايخ ، ئەلىكساندەر ژابا ، قلادىمىڭ مىنورسكى ،... تا ﴾ ھەروەھا كوردناسى عەرەب و رۆژتاوايى فەرەنسى ، ئەلمانى ، ئىنگلىيىزى ، , وەك ﴿ ئەلتەبەرى ، ابن المستوق ، ماركۆپۈلۆ ، قەشە ماوريزۆگارزۆنى ، مستەر ريچ ، دەيانى دىكە سەرەنج و زانيارييان لە بارەى كورد وولاتەكەى تۆماركردوە و بەرھەمەكانيان خزمەتىكى زۆرى بە ئەمرۆى ئىمە كردووە. چەمكى كوردۆلۆجى ياخود كوردناسى لە نىنو كورددا بۆ يەكەمجار لە سالى ١٩١٣ لە گۆڤارى ﴿ رۆژى كورد﴾ لە ئەستەنبول لەلايەن ﴿د. عەبدوللا جەودەت ﴾ بەكارھاتووە، ھەروەھا ﴿د.كامەران بەدرخان ﴾ لە سالى ١٩١٨ وتارىكى لەسەر كورد وكوردناسى لە ﴿گۆڤارى ئىجتھاد﴾نووسى كە بەزمانى توركى لە ئەستەنبول دەردەچوو، پاشان لە سالى ١٩٢٤ لە دىمەشق لە لاين ﴿ جەلادەت بەدرخان ﴾ ەوە لە وتارىكدا بە ناوى ﴿كورد وكوردستان ب چاڤى بيانيان﴾ ئەم چەمكە بەكارھاتووە، دواتر لە ناو ئەدەبياتى كوردىدا و لە لايەن ئەدىب و مۆردوسانى كوردەوە زياتر تىشكى خرايە سەر و بەكارھاتو.

يهكهم : ـ دەروازەيەك بى كوردستان

۱۔ زاراوہی کوردستان

(کوردستان) واته ولاتی کوردان ، وه ک چۆن زاراوهی (هندستان) واته ولاتی هندهکان ، تورکمانستان وعهرهبستانیش بهههمان شیّوه . له لایه کی ترهوه کوردستان له رووی جوگرافییهوه ، نه و پارچه خاکه ه دیاردهیه کی یان چهند دیاردهیه کی جوگرافی له گه ل دهوروبه ری پیّك دهچی ، تا نه و رادهیه ی وا له و پارچه خاکه ده کات تایبه تمهندییه کی وای هه بی له گه ل دهوروبه ریدا جودای بکاته وه زاراوه ی کوردستان له رووی زمانییه وه له دوو به ش پیّکهاتووه ﴿ کورد﴾ واته نه ته وهی کورد ، ﴿ستان﴾ پاشگره به واتای شویّن دیّت ، وه ک ﴿ دارستان ، کررستان ، ... تاد﴾ هه رچهنده زاراوه ی ﴿ کورد ﴾ له نووسینه کانی ﴿ سوّمه ری ، ناشوری ، یوّنانی ، عهره بی به چهند شیّره یه کی جیاواز هاتووه ، به لام ناوی ﴿ کوردستان﴾ بوّ یه کهمجار له لایه ن گوردان ـ أرض نیتالی ﴿ مارکوپولای﴾ (۱۲۷۰ کے ۱۲۷۰ ز﴾ به کارهاتووه ، له پیش نه ویش دا زاراوه ی ﴿ خاکی کوردان ـ أرض کوردستان . هه روها له نوسینه کانی میّرونووسی مه غوّل ﴿ رهشیده دین فه زلّولای هه مه دانی ناسراو به هه مه دانی کوردستان . هه روها له نوسینه کانی میّرونووسی مه غوّل ﴿ رهشیده دین فه زلّولای هه مه دانی ناسراو به هه مه دانی کوردستان . هه روها له خوسینه کانی میّرونوسی مه غوّل ﴿ رهشیده دین فه زلّولای هه مه دانی ناسراو به هه مه دانی کوردستان . هه روها له نوسینه کانی میّرونو به ناوبانگه که یدا ﴿ تاریخ المغول﴾ زیاتر له جاریّك زاراوه ی کوردستانی به کارهیّناوه .

۲- شوين (پيکهي جوگران)

پنگهی کوردستان یهکنکه له ناوچه گرنگ و ستراتیژییهکان لهسهر نهخشهی جیهان ، ئهم شوننه جوگرافیه بایهخنکی ستراتیژی ههیه ، که ههمیشه له کزنه وه تا ئهمرزشی لهگه لا بنت به پردنك دادهنریت ، که کیشوه رهکانی جیهانی کزن ﴿ ناسیا ، ئهوروپا و ئهفه ریقیا ﴾ به یه که وه ده به ستنته وه .

٣۔ شوينى ئەسترۆنزمى ﴿ شوينگەى فەلەكى كوردستان﴾

کوردستان له پانتایه کی جوگرافی فراوان پیکهاتووه ، له ناو کیشوه ری ئاسیادایه ، ئینجا دیاریکردنی شوینی ئهسترونو مهبهست لهم زاراوه یه بازنه کانی پانی و دریزی گزی زهوییه ، که بایه خ و گرنگی خویان ههیه . شوینی کوردستان به گویره ی بازنه کانی پانی و دریزی دیاریکراوه ، که له بازنه کانی دریزی ﴿ 36,5 ﴾ دایه .

٤- سنور و رووبهر و شيّوه

کوردستان ناوه پاستی ناوچه شاخاویه به رزه کانی روزهه لاتی ناوه پاستی داگیر کردووه ، که له نیّوان چیاکانی ثاررات له باکوره و تا که نداو له باشور دریژده بیّته وه ، هه روه ها له نیّوان چیاکانی زاگریّس له روزهه لاته و زنجیره چیاکانی توریّس له روزانوا وه ، هه ربیّه سنوری کوردستان له که نداوی نه سکه ندروّنه له سه ر ده دور ناوه پاست ده ستپیّده کات به ناپاسته ی باکوری روزهه لات تا شاری سیّواس هه الده کشیّت تا ده گات به هه ر دوو شاری و نه رزه رووم وه له وی شه وه به ره و شاری و کارس ، نینجا به ناپاسته ی باشور ده پوات به باره و که ناره کانی ده دویات به باره و که ناره کانی ده دویات به ناپاسته ی شاری و ده مه دان که ناره کانی که نداو ده ستبیّده کات به ناپاسته ی شاری که نداو ده ستبیّده کات به ناپاسته ی شاری و ده مه دان که نداو ده ستبیّده کات به ناپاسته ی شاری و ده مه دان که به دویوات ، پاشان به ره و به رزاییه کانی و حه درین - مه کمول - شنگال که دریژده بیّته و منبه و و هم نده لی ده دویات ، پاشان به ره سوریا بی شاری و قامیشلی و شاره کانی هم حه سه که و منبه و و عه فرین تا به که نداوی نه سخوره که کوتایی دیّت که واته ده کری بایّن کوردستان ده که و منبه و و عه فرین تا به که نداوی نه سخوره که کوتایی دیّت که واته ده کری بایّن کوردستان ده که و منبه و و عه فرین تا به که نداوی ناسیا، سنوره که کوتایی دیّت که واته ده کری بایّن کوردستان ده که و منبه و منبه و و عه فرین کشیره یه ناسیا، سنوره که کوتایی دیّت که واته ده کری بایّن کوردستان ده که و منبه و منبه و منبه و منبه که داره که داره که ناسیا، سنوره که کوتایی کیشوه کی گشتی له هدر چوارلاوه به م شیّره یه : -

باکوور و باکووری روزهه لات ـ ئازه ربایجان و ئه رمینیا و تورکیا .

باشوور ـ عيراق و كهنداو .

رۆژھەلات ـ ئىران

رۆژئاوا _ سوريا

ههرچی روویهری کوردستانه ، ئه وا کزی روویهرهکهی ﴿ ٥٠٠٠٠٠ ﴾ کم دووجایه به سهر ههر چوار به شهکهی کوردستان دابه ش بووه ، به م شیوه یه ی خواره وه : ـ

باکوری کوردستان (تورکیا) ۲۱۰۰۰۰ کم دووجا

رۆژهه لاتى كوردستان (ئىران) ١٩٥٠٠٠ كم دووجا

باشوری کوردستان (عیراق) ۸۳۰۰۰ کم دووجا

رۆژئاواى كوردستان (سوريا) ۱۵۰۰۰ كم دووجا

دووهم: ـ تابیه تمهندی سروشتی کوردستان

۱ بهرزی و نزمی (تۆپۆگرافیا)

به شنوهیه کی گشتی به رزی ونزمی ﴿تزیزگرافیا﴾ی کوردستان له سی به شی جوگرافی جیاواز پنکهاتووه : ـ

أ ـ چياكان

زیاتر له نیوهی ترپزگرافیای کرردستان له چیاکان پیکهاتووه .له قزناغی جوله جیزلزجییهکانی چیاکانی ئهلپی ئهوروپییهوه دهرکهوتوون .واته بههزی جموجوله ناوهکییه (تهکتزنی) ه کانی چیاکانی ئهلپ. له گرنگترینیان (چیاکانی ئارارات ، چیاکانی زاگرزس ، حهسارزست ، شاهز ، حهمرین .

ب ـ بانهکان (گردهکان) (تهپۆلکهکان)

بهرزاییه کانیان له نیّوان ﴿ ٥٠٠ ـ ۱۰۰۰ ﴾ م له سهر رووی دهریایه و له زوّربه ی به شه کانی کوردستان دابه شبوون . وهك، بانی نهرزه روه که لکیان زوّره له لایه که و ده غلودانیان لیّ ده بانی موسل . نهم گردانه که لکیان زوّره له لایه که و ده غلودانیان لیّ ده چیندری و له لایه کی دیکه شه وه به ده یان میّگه لی مه رو ما لاّتی لیّ ده له و ه ریّندری .

ت ـ دهشته کان : له زوربه ی ناوچه کانی کوردستان دهشته گان ههن، دهشته کانی کوردستان به زوری له پنچاوپنچی چهماوه پنکهاتوون . ئه مانه ش چ له ننوان چیاکان یان له سه ر لنژایی و دوله کان ، ههیشه دهشتی به رزن و رووبه ره کانیان جیاوازی هه یه له گرنگترینیان ﴿ ده شتی نه میر ناباد ، ده شتی نورفا ، ده شتی هه ولنر ، ده شتی شاره زوور ﴾ .

۲۔ ئاو وھەوا

لهبهر ئهوهی کوردستان دهکهویّته ههر دوو هیّلی پانی ﴿۲۹ ـ ٤١ ﴾ ی باکوری کهمهرهی زهوی (هیّلی پانی نوه وی الله به دریای ناوه راست به کسانی) ، ئهمه ش ئه وه دهگه به نیّت ، دهکه ویّته نیّوان ههریّمی بیایانه گهرمه کان و ههریّمی ده ریای ناوه راست

له کوردستاندا توخمه کانی (رهگهن) هکانی ئاووهه واش جیاوازییان ههیه، به تایبه تی له رووی هه ردوو توخمی پلهی گهرمی و باران له ناوچهیه که و بز ناوچهیه کی دیکه به پنی جیاوازی شوننگه ی جوگراف و جیاوازی توپوگراف و دوورو نزیکی ده ریاوه .گرنگترین له چه شنه کانی باران له کوردستان بریتییه له ﴿ بارانی سه ربه کلاوه ، بارانی هه له تان ، بارانی به رزهیی ﴾.

۳۔ دەرامەتى ئاوى

کوردستان یه کیکه له دهولهمهندترین ولاتانی جیهان له رووی دهرامهتی ئاوهوه ، ههروهها سهرچاوهی ههره گرنگی ئاوی ولاتانی دیکهی روزائوای ئاسیایه . روزی ئاو له ژیانی دانیشتوانی روزههلاتی ناوه پاستدا به گشتی ، ولاتاته کانی روزائوای ئاسیا به کوردستانیشه وه به تاییه تی ، روز به روز له زیاد بووندایه . سه باره ت به ئاوی ژیر زهوی ، ئه وا به فر و باران دور سهرچاوه ی ژیر زهوی پیکدههینن، کوردستان له رووی سامانی ئاوی ژیر زهوی ، نه وا به فر و باران دور سهرچاوه ی ژیر زهوی پیکدههینن، کوردستان له رووی سامانی ئاوی ژیر زهوی بری به روی به به به و ده ده ن بو ده وی ناوی ژیر زهوی سهرچاوه ی گرنگ پیکدههینن بو ژیانی مروزه و باژه له زور ناوچه ی کرردستاندا ، ههروه ها به تاییه ت له رووی ئه نجامدانی کشتوکالی هاوینه و به ریزه یکی زور گونده کان بو به رده وامیان و قه باره ی دانیشتوانی گونده کان پشت به و جوره ئاوانه ده به ستن که شهروچاوه ، کاریز ، ناعور ، بیر به نموونه ی نه و جوره ئاوانه ن

سٽيهم: ـ تابيه تمهندي مرزيي كوردستان

۱ دابه شبوونی دانیشتوان به پینی پیکهاته

دابه شبونى دانيشتوان گەلىك لايەن دەگرىتەوە ، لەوانە : ـ

أ ـ پێکهاتهی دانیشتوان بهپێی ﴿ تهمهن ، ڕهگهز ﴾ واته ژماره ورێژهی دابه شبون به گوێرهی تهمهن وژمارهی نێرینه ومێینه له ناو گشت دانیشتواندا .

ب ـ پێکهاتهی نهته وه یی

دانیشتوانی کوردستان له چهند نه ته وه ی جودا به پهچه له ک وزمان تاراده یه کیش دابونه ریت و میژو پیکها تووه له وانه ﴿ کورد ، عه ره ب ، ناشوری ـ کلدان ـ سریان ـ نه رمه ن ، تورکمان ﴾

ج ـ پێکهاتهی ئاپینی

كوردستان يەكىكە لە ولاتانەى باشورى رۆژئاواى ئاسيا ، كە دانىشتوانەكەى لە رووى پىكھاتەى ئايىنيەوە لەسەر ئايىنى جۆراوجۆرە ، وەك ﴿ ئايىنى زەرد دەشتى ، جولەكە ، مەسىحى ، ئىسلام ، ئىزىدى ، سابىئه﴾

۲ دابه شبوونی دانیشتوان به پینی ژینگه

به شیّوه یه کی گشتی دابه شبونی دانیشتوان له کوردستاندا جیاوازی هه یه ، نهم جیاوازییه ش له ناکامی کارتیکردنی هزیه سروشتی ومرزییه کانه وه پهیدابوون ، له هرّکاره سروشتییه کان وه ک شری ناوهه وا، ترّپرگرافیا ، جرّری خاك ، له هرّکاره مرزییه کانیش ، وه ک شریکرای له دایکبوون و مردن و کرّچکردن ... تاد په نهو هرکارانه ش کاریگهرییان به سهر جیاوازی دانیشتوانی کوردستانه وه هه بووه و ده بیّت . بر نموونه به رزایی چیاکان برته هری که مکردنه وه ی دانیشتوان له به رسه ختی زه وییه کان که ها تو چرّ له م ناوچانه دا ناسانییه

۳ـ دابهشبوونی دانیشتوان به پیّی قهباره

بهشی باشور ـ کوردستانی عیّراق ـ ۱۷٪ که دهکاته ۲۳٪ دانیشتوانی عیّراق ، کوردهکان به تایبهت له شارهکانی ﴿ ههولیّر ، سلیّمانی ، دهرّك ، کهرکوك ﴾ نیشتهجیّن ، جگه لهوهش ریّژهیه کی دیاریکراو له شارهکانی ﴿بهغداد موسل , بهعقوبه و کوت ههیه ، به لاّم بهشی ریّژناوا ـ کوردستانی سوریا ـ ۰٪ که دهکاته ماد دانیشتوانی سوریا کورده ، به سهر باکور وباکوری ریزژهه لاّتی سوریا دابه شبون . به تایبه ت له ﴿قامیشلیّ ،

حەسەكە ، كۆبانى ، عەفرىن ﴾ ھەروەھا كورد لە چەندىن شارى گەورەى سوريا نىشتەجىن وەكو ﴿ دىمەشق ، حەلەب ، وشارى لازقىيە .﴾

چوارهم : ـ ژیانی ئابووری له کوردستاندا

١_ كشتوكال

أـ دانهوێله

ب ـ بهربومی هاوینه گرنگترین ئه و بهروبومانه ش ﴿ تووتن ، لۆکه ، زهیتون ، برنج ...تاد

ج ـ بهروبومی میوه جاتی وه ک ﴿داری سیّو ، میوه ، سهوزه وات ، میوه کان وه ک ﴿ سیّو و تریّ ، خوّخ ، هه رمیّ ، قهیسی ... تاد .

۲۔ سامانی ئاژه ل

سەبارەت بە جۆرەكانى ئاۋەلا لە كوردستاندا ، ئەوە ئاۋەلى جۆراوجۆر لە كوردستاندا بە خىردەكرى ، گرنگترىن ئەو ئاۋەلانەى كە دانىشتوانى ناوچەكانى كوردستان گرنگى پى دەدەن ئەمانەن مەپ ، بزن ،چىل ـ مانگا ، كەدەن ئادىان لە كوردستادا ھەيە.

۳ـ پیشهسازی و کانزاکان

شارهزایانی بواری پیشه سازی به شیوه ی جودا پیشه سازی پولین ده کهن . له سه ر بنه مای قورسی ، سوك ، ده رهینان ، گورین ... پیشه سازی ده رهینان بریتییه له ده رهینانی نه وت و گازی سروشتی و گوگرد و ...، هه رچی پیشه سازی گورینه نه وه پیشه سازی خوراك ، رونی رووه ك ، شه كر ، چیمه نتو ... تاد ده گریته وه .

٤۔ گەشتوگوزار

کوردستان بهکیّك له و ولاتانه دادهنریّت ، شویّنه که ی بر گهشتوگوزار گونجاو بیّت ، چونکه ناوچه شاخاوییه کانی توانایه کی گهشتوگوزاری سروشتی زوّر گهوره یان تیّدایه ، به هرّی جوانی دیمه نه سروشتییه کان ، که دلرفیّن و سهره نج راکیّشن ، وه ك بوونی چیا ، دوّل ، نه شکه وت ، تافگه

تەوەرى منيژووى كورد

-1 وشهی کورد (ریشه و واتاکهی)

سهبارهت به وشهی کورد ، وهك میللهتیك له میّژوی کوّنی روّژههلاتی دیّرینی پپ له شارستانیدا ههلیداوه ، نزیکهی ۲۰۰۰ پ.ز ناوی کورد به شیّوهی جیاجیا له میّژودا هاتووه . بو نموونه سوّمهری و بابلییهکان ناویان نابو «کورتی»، ئاشورییهکان «کوراقوتیم » ، پوّمانییهکان «قاردشوّی» و گریکهکان به «قاردو» ،عهرهبه موسلمانهکان به « بلاد الاکراد» ناویان نابوو، ههروهها له ۲۰۱ پ.ز به ناوی « کاردوك ، کاردا ، کاردو ، کاردو ، کاردوخ » هاتووه ، جگه لهمانهش کوردهکان ناویکی دیکهش له خوّیان ناوه که کورمانج یان «کرمانج» بهنگهی تریش ، کهوا ناوی کوردی بوّچهمکیّکی تایبهتی میّژویی دهگه پیّتهوه لهو ناولیّناوهیه . سهبارهت به ناولیّنانی تایبهت به کوردهوه ، پیّویسته ناماژه به پاستییهك بکریّت ، نهویش ههموو نهو ناولیّنانهی لهلایهن میّژونووسانهوه ههیه ، یهك بنجی نییه ، بهلام هاوچهشنه یان نزیکه لهو ناولیّنانهی ئیستاوه .

ئهم ناوه . کورد. یه که مجار له کتیبیکدا که به زمانی په هله وی نووسراوه به شیوه ی ﴿ کورد . کوردان﴾ دهرده که وی ، که به زمانی فارسی به واتای . مانای پالهوان ، قاره مان دیت ، هه روه ها ﴿ کاردا﴾ ش به سهر ئه و گۆتیانه وه براوه، که ئه که د وسومه رییه کان به جه نگاوه ر ، قاره مان ، پاله وان ﴾ ناویان دهبردن . به شیوه یه کی گشتی و له هه موو زمانه کاندا ئه و ده گهیه نی که کورد کومه لیکی مرویین خاوه ن تایبه تمه ندی نه ته ویی دیاریکراون کوردستانیان کردو ته نیشتمانی خویان.

2. زاراوهی کوردستان له سهرچاوهکاندا

ناوی کوردستان وشهیه کی داریزژراوه ، له وشهی (کورد) و پاشگری (ستان) پیک دیّت، کوردستان وهک ناوی ههریّم زاراوه یه کی جوگرافی بو یه که مجار له سهرده می «سولتان سه نجاری سه لجوقی» به کارهات ، نه ویش له نه نجامی فشاری کورد و خوپیشاندانه کانیان دژی سیسته می باج و ده رامه ت ، نه وا سولتانی ناچار کرد روز ژناوای ههریّمی جیبال که کوردیان تیّدا ده ژیا ، به شیّک لهروز ژناوای جیبالی جیا کرده وه و کردی به ههریّمی کی سهربه خو ناوی نا «کورد نوستانی هواته «ویلایه تی

کورد ﴾وهك زاراوه يه كى ئيدارى سياسى جێگهى خۆى گرت . دواتر گهريدهى ئيتائى بهناوبانگ ﴿ماركۆپۆلۆ ﴾يه كێكه له يه كهمين ئه و گهريده رۆژئاواييانهى ناوى كوردستانى به ناوى ﴿كاردستان ﴾ تۆماركردووه ، چل وسى سال دواى ئه و ﴿حهمه دوللا مسته و فى قه زوينى ﴾، كاتێك باسى رۆژهه لاتى كوردستانى كردووه ناوى كوردستانى به كارهێناوه ، له دائره المعارف الاسلاميه دا زاراوهى كوردستان بۆشوێنى نيشته جێى هاولاتيانى كورد به كارهاتووه ، به لام سنوورى راسته قينهى كوردستانى بچووك كردووه .

زاراوهی کوردستان ناونانیکی سیاسی و ئیداری سهردهمی سهلجوقیهکانه که بو ناوچهیهکی دیاریکراو بهکاریان هیّناوه ، پاشان ئهم زاراوهیه لهگهل پهرهسهندنی ههستی نهتهوهیی و بزاقی رزگاریخوازی سهرتانسهری خهلکی کوردستان ورده ورده بووه زاراوهیهکی سیاسی و نهتهوهیی سهرتانسهری که بگونجیّت بو مانای ئهو ولاته گهورهیهی که سهرجهم خهلکی کورد له باوهش دهگریّت

مێڗٛۅؠ ريشهي نهژادي کورد

۱. نهژادی کورد له دیدی روزهه لاتناسان

بیروبۆچونی ڕۆژههلاتناسهکان له بارهی نهژادی کورد له یهك ناچی و له سهر زۆر شت ناكۆكن . بۆ نموونه نهژادی کورد به بۆچونی ڕوژههلاتناسی رووسی (ب. لیرخ) دهگهرینتهوه سهر خالدییهکان، کهچی به رای (گالان) که فه ره نسییه دهگه رینتهوه بۆ فارسهکان ، ئهمه له کاتیکدا روژههلاتناسی دیکهی وهکو فریزهری ئینگلیز کاردۆخهکان به باپیره گهورهی کورد دادهنیت .ههروهها همینورسکی کورد دهکات به دوو بهشهوه ، بهشی یهکهم به کوردی روژئاوا . ئاراراتی . بهشی دووهم ناودهنیت به کوردی روژههلاتی . مادیان . ، سهبارهت به نه ژادی کورد پیوایه له کومه له لقیکهوه ها تووه و تیکه ل به یه کتربون، به هوی تیپهربونی کات یان کاریگهری هوکاری میژویی و شیوازی ژیانی کومهلایه تیان وای لیکردوون که ، ته بیعه تی دیاریکراویان هه بینت .

بهپینی سهرچاوه میرویی و پاشماوه دیرینه کان ، ئهوه دهرده کهویت که کورد له نه ژادی ئارییه وله رهگه زی هیند و ئه وروپییه.

۲. نهژادی کورد له دیدی میرژونوسانی کورد و غهیری کورد

أ. نه ژادی کورد له دیدی میزونوسانی کورد

لهمێژوي كورد وكوردستاني ﴿ئهمين زهكي بهگ ﴿دا هاتووه ، رهچهڵهكي كورد دهگهرێنتهوه بۆ: .

۱- دانیشتوانی چیاکانی زاگرؤس ، که نهتهوهکانی (لولو ، کوتی ، کورتی ، جوتی ، جودی ، کاسای سوباری ، خالدی ، میتانی ، هوری ، نایری) دهگریتهوه ، پهچهلهکی کؤنی کوردانن.

۲ چینی هیندو ئهوروپییهکان که کوچیان کوردستان له سهدهی (۱۰پ.ز) له کوردستان نیشته چینبوون له (میدییهکان و کاردو خییهکان) و کردووه بو نه تهوه کوردیان پیکهیناوه. به پیلی ههندی میژونووسانی به ناوبانگی عهره وه ه والطبری و والمسعودی پرهچه له کی کورد گوتییه کانن.

بنهژادی کورد له دیدی رۆژههلاتناسانی غهیری کورد

بیروبۆچونی رۆژهەلاتناسەکان له بارەی نەژادی کورد له یەك ناچی و له سەر زۆر شت ناكۆكن . بۆ نموونه نەژادی كورد به بوچونی رۆژهەلاتناسی فەرەنسی (ژۆزیف پیتۆن) دەگەریتەوە سەر خالدییەکان ، كەچی بەرای (گالان) كە ئەویش ھەر فەرەنسییە دەگەریتەوە بۆ فارسەكان ئەمە لە كاتیكدا رۆژهەلاتناسی دیكهی وەكو فریزەری ئینگلیز كاردۆخەكان به باپیره گەورەی كورد دادەنیت .

ج : دانیشتوانی کۆنی کوردستان

۱. هۆزەكانى كۆنى كورد

له كوردستانى كۆندا چەندىن ھۆزر ھەلكەوتوون و بۆ دوو بەش دابەشكراون : . بەشى ئارارات ئەم ھۆزانە له خۆ دەگريت لەوانەش : ﴿لۆلۆ ، گۆتى يان گوتى ، كاسۆ يان كاسى ، شوبارى يان سۆبارى﴾. ھەرچى بەشى دووەمە ئەوە بريتين لەم ھۆزانە ﴿ماد . ميدى . كاردۆخى ﴾ .

۲. مێژوی شارستانی کۆنی کورد

مەبەست له شارستانيەتى كورد هەموو ئەو چالأكييە مادىيائەى كە ھەر لە كۆنەوە تاكى كوردى لە بوارە جۆراو جۆرەكاندا ئەنجامى داوە ، كە بە ھۆيەوە ژيانى خۆيى و ولاتەكەى بەرەو پيش بردووە . ھەروەك ئاشكرايە كە دانيشتوانى ئەوساى كوردستان يەكەم گوند بەناوى (زاوى چەمى) لە سەرەتاى ھەزارەى نۆيەمى زايينى ، لە نزيك چياى برادۆست و ئەشكەوتى شانەدەر دروست دەكەن ، كەواتە يەكەم گوند لە كوردستان بوو . لە دواى ئەمە ئيتر وردە وردە لە ناو چەكانى ديكەش لە كەل بەرەو پيش چونى ژيان و زۆر بوونى دانيشتوان گوندى ديكەش لىرەو لەوى دروست كران لە گرينگترين ئەم گوندانەش گوندى (چەرمۆ)يە لە نزيك چەمچەمال لە كوردستانى عيراق ھەروەھا گوندى (نەمرى) لە سنورەكانى باشورى شارى دھۆك لەم گوندانە دەست كرا بە ئاژەلداريى و كشتوكال كردن ، كەواتە يەكەم شۆرشى كشتوكاليش ھەر لە كوردستان بوو.

دانیشتوانی کۆنی کوردستان

ا۔هۆزەكانى كۆنى كورد

له کوردستانی کۆنـدا چهندین دەوللهت و ئیمپراتۆریهتی دیار ههلکهوتوون لهوانهش: لۆلۆییهکان ، گۆتییهکان ، میتانییهکان ، کاشییهکان ، ههروهها میدیهکانیش له میللهتانی به ناوبانگی کوردستانی کونن و له سهرهتا دا ، تا ماوهیهکی دریّث ههر له سهر شیّوهی هوّزو تیره ی بچوك دهژیان ، بهلام له سهدهی حهوتهمی پینش زاین یهکیّك له سهرکردهکانیان که ناوی (دیاکوّ) بوو توانی یهکیان بخات و دهولهتیّکی به هیّز دابمهزریّنیّ و شاری یهکیّك له سهرکردهکانیان که ناوی (دیاکوّ) بوو توانی یهکیان بخات و دهولهتیّکی به هیّز دابمهزریّنیّ و شاری ئهکیاتانا (ههمهدانی ئیستا) بکاته پایتهختی دهولهتهکه . ماددهکان له سالی (۱۱۳پ .ز) دا به سهرکردایهتی کهی خسرهو (کیاکسار) به هاو پهیمانیّتی لهگهل کلدانییهکانی بابل هیّرشیان کرده سهر (نهینهوا) ی پایتهختی ناشوریهکان و کوتاییان پیّهیّنان . سینووری دهولهتی ماددهکان له سهردهمی کهیخسرهو ههموو کوردستانی گرتهوه له سالی (۵۰۰ پ.ز) نهخمهنییهکان ئیمپراتوریهتی مادهکان دهروخیّین و ئیمپراتوریهتی مادهگان دهروخیّین و ئیمپراتوریهتی

ب میژووی شارستانیهتی کونی کورد

دووهم : سەرەتاكانى پەيوەندى كورد بە ئاينى ئيسلام

سەرەتاكانى پەيوەندى كورد بە ئايينى ئىسلام

کوردهکان پیشتر سهربه بیر و باوه پ و ئاینی ئارییهکونهکان بوون ، که ناسرابوو به (مثرائی) دواتر باوه پیان به یه یه یه یکتاپهرستی هینا کاتیک چوونه سهر ئایینی زهردهشت ، که کومه نیک پینمای ناوخویی بوو . کورد به درییرای حوکم پانی میدی و ساسانییهکان له سهر ئایینی زهردهشتی مانه وه تا بلاوبوونه وهی ئایینی ئیسلام له سهدهی کی ئیعجازی له کوردستان واته له سالی ۱۳۶–۱۶۶ی ئیعجازی له سهرده می خه لیفه عومه ری کوپی خه تاب ئایینی ئیسلام گهیشته باشووری کوردستان ، ئه وه بوو به شیک له کورده کان بوون به موسلمان و هه ندیکیشیان که و تنه به مهندیکیشان بوون به جوله که ، هه ندیکیشیان وه کو یه زیدی و که که و ته به ناینی زه رده شتی پهی په و مهندیکیشان بوون به جوله که ، هه ندیکیشیان وه کو یه زیدی و کاکه ی و عه له وین ، تائیستاش ئاینی زه رده شتی پهی په و ده که ن ، کورده موسلمانه کان له پووی مه زهه به و یه نان مه زهه بیان شیعه ن ، له پووی ته ریقه تیشه وه دو و ته ریقه تی (قادری) که له لایه نشیخ عبدالقادر گهیلانی و ته ریقه تی (نه قشبه ندی) ریبه ری ده کرین .

گابانی کوردی

بارودۆخى كوردستان له سەردەمى خەلافەتدا

لـهو كاتـهوهى كـورد كهوتـه ژێـر دەسـهلاتى خهلافـهتى ئيسـلامى راسـتهوخو كهوتـه ژێركاريگـهرى مامهـلـهى ئــهم دەوللهتـه (راشـيدى ، ئومـهوى ، عهباسـى) . لـه سـهردهمى راشـدين دا كـورد هـيچ جـوّره چـالاكييهكى سياسـى نــهبوو ، بـهلام لـه سـهردهمى ئومـهوى و عهباسـيدا ههنـديّجار راپـهرين لـه ههنـدىّ شـوێنى كوردسـتان دەكـرا ، ئــهو راپـهرينانهش به دوو شيّواز بوو :

۱ــبهشــداری کــورد لــه راپــهرین و بزاڤــهکانی خــهواریج و عهلهوییــهکان : بـــۆ نموونــه لــه ســهردهمی ئومــهوی و عمباسیدا ههندیّ له کوردهکان یارمهتی خهواریج و عهلهویهکانیان دهدا له دژی عمباسی

۲- ئــهو راپهرینانــهی کـه کوردهکـان خوّیـان لـه دژی عهباسـی کردوویانــه: لهوانــه راپــهرینی کوردهکـانی دهوروبــهری موصل به سهرکردایهتی جعفری کوری میر حهسهن . به لاّم ئهنجامی ههموو ئهم راپهرینانه دامرکایهوه.

- میرنشینه کوردپیهکان له سهردهمی عهباسیدا

له سەردەمى عەباسيدا چەند ميرنشينيك سەريانھەلدا كە بريتين لە :-

۱-میرنشینی حهسنهوهیهی (۳۶۸ک-۹۵۹/٤٠٦-۱۰۱۵ز)

ئەم میرنیشینه له رۆژئاوای هەریّمی چیاکاندا سەری هەلّدا،ناوی ئەم میرنشینه دەگەریّتەوە بۆ ناوی حەسنەوەی کوری حوسینی بەرزیکانی .

-۲میرنشینی شهدادی :- (۳٤٠ – ٥٩٥ ک / ۹۵۱ – ۱۱۹۸ ز):

ئهم میرنیشینه له ناوچهکانی ههریّمی تاران دهرکهوت، که دهکهویّته نیّوان ههریّمی ئازهربیجان و ئهرمینیا، له گرنگترین شارهکان که لهژیّر دهسه لاتی ئهم میرنیشینه بووه، بهرزهعه، دبیل، گهنجه، ...هتد. ناوی ئهم میرنیشینه دهگهریّتهوه بر شهداد کوری قرتق .

۳میرنشینی رموادی به (۳۳۷ کـ ۳۳۷ ک ۱۰۷۱ ک ۱۰۷۱ که میرنیشینه له نازهربیجان له نیوهی یه که می سهده ی چواره می کۆچی و دهیه می زاینی دهرکه و ت، یه که میری نهم میرنیشینه میر محمد کوری حوسین رهوادی بووه .

ا حوسین مهروانی (دوسته کی) از (۳۷۳-۴۸۹ک/۱۰۹۳ سهره تای دامه زراندنی ئه م میرنشینه بر حوسین کوری دوسته که ناسرابوو به باد کوری دوسته که ناسرابوو به باد کوردی .

۵میرنشینی عمنازی به (۳۸۱–۵۱۱مک/۹۹۱–۱۰۱۷ز)

ئهم میرنشینه لهناوچه ی حهلوان لهنیّو هیزی کورده شازنجانیه کان سهری هه لّداوه .ئهبو فه تح کوری عه ته ناوچه ی حهلوان لهنیّو هیزی کورده شازنجانیه کان سهری هه لّداوه .ئهبو فه تح کوری عه ته نار به یه که میرنشینه که میرنشینه که میرنشینه که هالی (۱۱۱۵ک/۱۱۱۷ز) به دهستی سه الجوقییه کان ده روخیت.

آمیرنشینی همزهبانی : (۴۳۷-۵۳۶ک/۱۰۶۳-۱۱۳۹ز).

ئهم میرنشینه له شاری ههولیّر دهرکهوت لهنیّو هززی کورده ههزبانیهکان،جگه له شاری ههولیّر ناوچهکانی دهوروبهری ههولیّریشی گرتبوّوه،دامهزریّنهری ئهم میرنشینه بو میر عیسا کوری موسای ههزبان دهگهریّتهوه،

- چەند لايەنىكى شارستانيەتى كورد لە سەردەمى ئىسلامىدا

- دەوللەتى ئەيوبى و رۆلى رابەرايەتى سەلاحەدىنى ئەيوبى

(ئەبوو موزەفەر يووسىفى كورى ئەيوب) ناسىراو بە (صلاح الىدىنى ئەيووبى) يەكەمىن گەورە پىاوى كوردە كە لە ھەموو جىھانىدا ناسىراو و بەناو بانگە، سەلاحەدىن لەخىزانىكى كوردى سەر بە يەكىك لە ھۆزە كوردىيە ناودارەكان بە ناوى ھۆزى رەوادى لە دايىك بووە ، شوينى نىشتە جىبونى ھۆزى رەوادىش لە نزيىك شارۆچكەى دويىن لە ئەرمەنسىتاندا بووە ، سەرەتا لە دژى فاتىميان و دوايى لە دژى خاچپەرسىتان دەركەوت و شارى قودسى پىسىساش سىسىسىد سىسال خسىسىتەرە دەسىسىتى موسىسىلمانان بوو كە دەوللەتى ئەيوبى لە سەدەى (١٢ز) لە سوريا دامەزرانىد كە تا رۆژھەلات و

سهرله شکری موسلمانان بوو که دهوله تی ئهیوبی که سهدهی (۱۲ز) که سوریا دامهزراند که تا روزهه لات و روزهه الات و روزئه و نهری کوردستان فهرمانروایی ده کرد به خوراسان و میسر و یهمهنیشهوه ، بهلام دهوله تی نهیووبی ده و نهری نهروو ، به نکو له سهر بنه مای ئایین دامهزرابوو.

- رۆڭى شارستانى زانايانى كورد لە مىزووى ئىسلامدا

له ئاكامى پرۆسهى فەتحى ئيسلامى و بونى دەفەرە كوردنشىينەكان بە پارچەيەك لە دەولەتى ئيسلامى ، وردى مەلەردەردە دۆرى مىللەتى كورد بوونە موسلەن ، ھەر لەو سەردەمەدا چەند زانايەكى كورد كە خۆيان بە خوينىدن و فەرمودەكانى پىغەمبەر(د.خ) خەرىك كردبوو ئەمانە لە شارەكانى بەغىداو بەصراو كوفەو واست نىشتەجىنبوون و توانىيان ئاشىنايەتى لە گەل زمانى عەرەبى پەيىدا بكەن و ببنە خويندەوارو رۆشىنبىر ، بەمەش توانىان بەدھەمەكانىيان خزمەتى ئاينى پىيرۆزى ئىسلام بكەن و شوين پەنجەيان دىاربىت لەوانەش: (جابانى كوردى ،مەيمونى كورى جابان ، ابو يحيى كورى مەيمون ، احمد بىن عبداللە ...ھتد) ئەمانە دەستىكى بالايان ھەبووە لە وەرگرتن و لەبەركردتنى فەرمودەكان و گىرانەوميان بۆ شاگردانى .

سێیهم ، مێژووی نوێ و هاوچهرخی کورد

-سەرھەلدان و بوژانەوەى مىرنشىنە كوردىيەكان

۱- میرنشینی سۆران : (میر محمد) که به پاشای کۆره ناسراوه به دامهزرینهری میرنشینی سۆران دادهنریت له سالی ۱۳۹۹. سنوری میر نشینه که فراوان بووه که به شیکی گهورهی کوردستانی باشوری گرتوتهوه و پایته خته که شیکی شاری رمواندز بووه .

۲-میرنشینی بۆتان : (میرعبدالعزیز) به دامهزرینهری ئهم میرنشینه دادهنریّت ، که له ناوچهی جزیره له باکوری کوردستان دروست بووه و پایته خته کهیان شاری جزیره بووه .

۳-میرنشینی بابان ، میر سلیمان که ناسراوه به بابا سلیمان یان سلیمان بهبه ، به دامهزرینهری نهم میرنشینه دادهنریت . له سالی ۱۹۶۹ سهرهتا له قهزای پشدهر (قهلادزی) دامهزراوه .

٤- **ميرنشينى بادينان :** ئەم ميرنشينە لە سالى (١٢٦٢) ز لە لايەن (شيّخ بەھاددين شيّخ شەمسەدين) لە ناوچەى ئاميّدى دامەزراوە .

۵ میرنشینی ئەردەلان ؛ له ساێی ۱۱٦۹ لهلایهن بابا ئهردهلانهوه دامهزراوه . حکومهتێکی نیمچه سهربهخوٚ بووه ، که بوٚ ماوهی ۷۰۰ ساڵ فهرمانرهوایی بهشێك له کوردستانی کردووه .

-هۆكارەكانى روخانى ميرنشينه كوردييەكان :

هۆكارى سەرەكى رووخانى هەموو ميرنشينەكان دەولاەتى عوسمانى بوو جگە لە ميرنشينى ئەردەلان . كاتێك سولٽان محمودى دووەم هاتە سەر تەخت ، برياريدا هەموو ميرنشينەكان لە ناوبېرێن .

۱-لهبارهی رووخانی میرنشینی سۆران هۆکاری زۆر باسکراوه ، ئهوهی زۆرتر باس دهکری هۆی رووخانی دهگهریننهوه بۆ فهتواکهی (مهلای خهتی) که گوتبوی (ههرکهس بچیته شهری خهلیفهی عوسمانی ئهوا بی ئیمان دهمری) بویه میری سوران شهری نهکرد و خویدا به دهستهوه.

۲-ههمان ئهو لهشکرهی که چوو بۆ داگیرکردنی میرنشینی سۆران ، چووه میرنشینی بادینان و داگیری کرد.ً

۳-هۆكارى سەرەكى رووخانى ميرنشينى بۆتانيش دەگەرپتەوە بۆ ئەو شەرە زۆرانەى نيوان كوردو ئاشورىيەكان موبالەغەكردنى دەزگا راگەياندنەكانى ئەوروپا واى كرد ولاتانى ئەوروپا لە سەر مەسىجىيەكان بينە دەنگ بەمەش گوشاريان خستە سەر دەولاەتى عوسمانى كە ھەرچى زووترە ھيرش بكاتە سەر ميرنشينى بۆتان و كۆتايى بەو كوشتارە بينى .

٤-دوای رووخانی ههردوو میرنشینی سۆران و بۆتان له لایهن دهولهتی عوسمانی ئیدی هیچ پیویستییهك نهمابوو بۆ مانهوهی میرنشینی بابان ، ئهمه بیجگه لهوهی میرنشینهکه ههرخوشی زور لاواز ببوو ، چونکه میری بابانهکان خهریکی ململانی و دژایهتی یهك بوون و له ململانیدا بوون له گهل میرنشینی ئهردهلان و سۆران.

-٥ميرنشيني ئەردەلان لە سالى ١٨٦٧ خۆي ھەلۆەشايەوە ئەويش بە ھۆي نزيكى ميرەكان لەگەل شاي ئيران.

باشوری کوردستان له شورشی ۱۹۰۸ تا نسکوی شورشی ۱۹۷۰

شۆپشى ١٤ ى تەموز ئەو شۆپشە بوو كە لە سالى ١٩٥٨ مەلگىرسا لەلايەن كۆمەلىك پارت و پىكخراوە عىراقىيەكان دىرى پىرىمى پاشايەتى و دانانى پىرىمىكى كۆمارى ، لە كۆتايىدا توانرا كۆتايى بە پىرىمى پاشايەتى بەپىنىرىت و پىرىمىكى كۆمارى دابمەزىى بە سەركردايەتى (عبدالكريم قاسم). عبدالكريم قاسم سەرەتا سىياسەتىكى باشى مەبوو بەرامبەر بە كورد بەلام زۆرى ئەخاياند لە بەلىنىدكانى پاشگەز بەوە كە بەكىردى دابوو و كەوتە دىرايەتىكىدىنى ، ئەمەش بووە مۆكارى مەلگىرسانى شۆپشى ئەيلول بە سەركردايەتى (مەلا مستەفلى بارزانى) لە١١ ى ئەيلولى ١٩٦١ . لەماوەى ئەم شۆپشەدا چەندىن سەرۆك كۆمار گۆپدران لەوانە (عبدالسلام عارف و عبدالىرحمن عارف) و پاشان بەعسىيەكان ١٩٦٨ بەسەركردايەتى (ئەحمەد حسن بكر)دەسەلاتيان گرتەدەست .بەھەمان شۆوەى عبدالكريم قاسم سەرەتا باش بوون بەرامبەر بە كورد داواى گفتوگۇيان دەكرد لە گەل سەركردايەتى شۆپشى كورد ، ئەلە دوايى ھىرىشىن كردە سەر كوردەكان بەلام لە ئەنجامدا سوپاى عيراق تىكشكا بۆيە دىسان داواى پىككەوتنىان دەكرد لەگەل كورد لە ئەنجامدا بەياننامەى ١١ى ئازار ١٩٧٠ مۆركرا لەنىۋان ئەحمەد حسن بكر و مەلا مستەفاى بارزانى كە لە كالى پىككەرتىد كۆمەلىكىن مۆركرد لە ئەنجامدا بەياننامەى ١١ى ئازار ١٩٧٠ مۆركردايەتى بەعس دۇى كورد كەوتە پىيلان گىران لەگەل شاى ئىران خورد دورجار ھەوئى تىرۆر كردنى بارزانى درا ، سەركردايەتى بەعس دۇى كورد كەوتە پىيلان گىران لەگەل شاى ئىران بەلگو لەو رىككەوتنامەيەكيان مۆركرد لە تى ئازارى ١٩٧٥ بەناوى پىككەوتنامەي جەزائىر لە ئەنجامى ئەم پىككەوتنە نىي دەولەت بىرانى بررانى بريارى وەستانى چالكىيەكانى دا بەرە شىنومىد شۆرش توشى نىسكۈردو .

-كوردستان له ململانيي ولأتاني ههريميدا

ههر له كۆنهوه كوردستان ببوه شوێنى ململانێى نێوان دەوڵهته ههرێمييهكان بهتايبهتيش دەوڵهتى عوسمانى و ئێرانى ، هۆكارى سهرهكى ئهم ململانێيهش كه زياتر له سێ سهدهى خاياند ئهوهبوو ههردوولا چاويان بڕيبوه كوردستان بۆ ئهومى داگيرى بكهن ، سهرهتاى ئهم ململانێيهش له جهنگى چاڵدێران دەست يێدهكات :

شەرى چاڭديران

لـه سـالّی ۱۵۱۶ لـه نیّـوان عوسمانییـهکان و سـمفهوییهکان روویـدا، لهشـکری عوسمانییـهکان بـه سـمرکردایهتی سـمفهوی بـوو لـه (۲۳) ی سـولّتان سـهلیمی یهکـهم و لهشـکری سـهفهوییهکانیش بـه سـمرکردایهتی شـا ئیسـماعیلی سـهفهوی بـوو لـه (۲۳) ی ئابی ۱۵۱۶ لـه دهشـتی چـالّدیّران بـاکووری روّژئـاوای دهریاچـهی (ورمـیّ) لهسـهر خـاکی کـوردان رووبـهرووی یـهکتر بوونـهوه ، بهسـهرکهوتنی عوسمانییـهکان کوتـایی پـیّ هـات. دوای ئـهم شـهره بـوّ یهکـهم جـار کوردسـتان لـه میّـژوودا دابهشـکرا ،بهشـی روّژهـهلاّتی لـه ژیّـر دهسـهلاّتی دهولّـهتی سـهفهویدا مایـهوه و بهشـه زوّرهکـهی تریشـی کهوتـه ژیّـر دهستی عوسمانییهکان .

لـه دوای ئـهم جهنگـه ، شـهرو ململانــێ لـه نێـوان ئــهم دوو دهوڵهتــه دهسـتی پێکــرد و لــهو ماوهيهشــدا ههنــدێجار پهنايان دهبرده بهر رێکهوتننامه لهوانه :

ریکهوتننامهی ئاماسیا ۱۵۵۵ که به یه که پهیماننامه داده نری له نیّوان عوسمانیهکان و صهفهوییهکان ، له دوای ئهمه دووباره جهنگ سهری هه لاایهوه تا دیسان پهیماننامهیه کی تریان مورکرد به ناوی

پهیماننامهی زههاو ۱۹۳۹ له نیوان سونتان مورادی چوارهمی عوسمانی شا صهفی ئیران که کوردستان لهنیوان ههردوولا دابهشکرا.

كوردو بزاڤى رێكخراوهيى له نيوهى يهكهمى سهدهى بيستهمدا:

۱- **کۆمەللەی عەزمی قەومی:** يەكەمىن رێكخراوی كوردىيە لە ساڵی ۱۹۰۰ لە باشوور دامەزرا (فكری ئەفەندی دياربەكری) بە دامەزرێنەری ئەم كۆمەللەيە دادەنرێت .

۲-**کۆمەللەی تعاون و تەرەقی کورد :** له سالّی ۱۹۰۸ دامەزرا ، (عبدالقادر نەھری) سەرۆکی يەكەمى ئەم كۆمەللەيە بوو . ئەم كۆمەللەيە لە زۆربەی شارەكانى باكورو باشور لقى ھەبوو. ۳-**كۆمەللەي ھێڤى** ؛ كۆمەللەيەكى سياسى و رۆشنبيرى بوو لە لايەن ژمارەيەك قوتابى لە ئەستەنبۆل ١٩١٢ دامەزرا.

كورد له كۆنگرەو پەيماننامە نێو دەولامتىيەكاندا:

۱- بهیمانی سایکس بیکق: ئه و پهیمانه له سالی ۱۹۱۳ له نیوان (بهریتانیا و فهرهنسا) بوو ، به پینی ئهم پهیمانه کوردستان به سهر ولاتی تورکیای تازه دروست کراو کوردستان به سهر ولاتی تورکیای تازه دروست کراو کهوت

۲-پهیمانی سیقهر: ئهم پهیمانه له ۱۰ی ئابی سالی ۱۹۲۰ له شاری سیقهر له فهرهنسا له نیّوان ئیمپراتوّریهتی عوسمانی و هیّزه هاوپهیمانهکان (ئینگلتهرا و فهرهنساو ئیتالیا) موّرکرا . به پیّی ئهم پهیمانه ناوچهی حیجازو ئهرمینیا و کوردستان پیّویسته له دهولهتی عوسمانی جودا ببنهوه و سهربهخوّبن.

۳-پهیمانی لۆزان : ۲۶ی تهموزی ۱۹۲۳ له نیّوان هاوپهیمانهکان و تورکیا ئیمزا کرا . بهندی ۳۸و ۳۹ تایبهت بووه به کیّشهی کورد . به پیّی ئهم بهندانه حکومهتی تورکیا بهلیّن دهدات پاریّزگاری ههموو دانیشتوان بکات له لایهنی گوزهران و سهربهستییان بهبیّ جیاوازی له رِهگهزو زمان و ئایندا .

كۆمارى كوردستان له مهاباد

کۆماری مههاباد له۲۲ی کانونی دووهمی ۱۹٤٦ به سهروّگایهتی قازی محمد دامهزرا. لهگهل ئهوهی ئهم کوّماره کهمتر له سالیّکی خایاند ، بهلاّم چهند کاریّکی گرینگی ئهنجامدا لهوانه بو یهکهمجار زمانی کوردی به زمانی فهرمی ناوچهکه ناسیّنرا ، ههروهها چهندین گوّقارو روّژنامه به زمانی کوردی دهردهچون دواجار رژیّمی ئیّران به یارمهتی ئهمریکاو بهریتانیاو روسیا توانی شاری مهاباد داگیر بکات و له ۱۷ مای ۱۹۶۱ کوّمارهکه بروخیّنن و قازی محمدو ههقالهکانی له ۱۹٤۷/۳/۳ له گوّرهپانی چوارچرا له مهاباد له سیّداره بدهن .

جينۆسايد

چەمكى جىنۆسايد

جینزساید، وشهیه کی لیکدراوه، له بنه په بنه په دوو وشه پیکهاتووه، یه که میان یزنانیه و دووه میش لاتینیه، (Genos)واتای ره گه زیان خیل یاخود بنه چه و ره چه له که ده گهیه نی، به شه که ی تریش) (Caeder کا تینی یه که واتای کوشتن و له ناوبردن ده دات. به لیکدانی هه ردوو برگه که واتای کوشتنی ره گه زی مروق به کومه ل و قرکردنی دیت.

که واته جینوساید وهک چهمک ئاماژهیه بو کوشتنی به کومه آن، یان له ناوبردنی به کومه آن گهلیک، که مینه یه کی تایفه یه کی دیاریکراو و هه ولدان بو هه آنکه ندنی له رهگه وه له بواره جیاجیاکانی ژیانیه وه.

جزرهکانی جینزساید:

ده کری بلّین جینوساید چوارچیوه یه کی فراوانی هه یه، چونکه ته نیا کوشتن و لهناوبردنی مروّق ناگریّته وه، به لکو زوّر سیاسه ت و کرداری در به مروّق و بواره کانی ریانی له خوّده گریّت، وه که لایه نی فیزیکی و بایولوری و کابووری.

بۆيە جىنۆسايد شىنواز و جۆرەكانى ئەمانەن:

۱ -جینزسایدی فیزیکی (جهستهیی)

۲ -جینوسایدی بایولوژی

٣-جينوسايدي كولتوري- نهتهوهيي

٤ -جينوسايدي ئابوري

جینوساید له کوردستان

ههر له دروستبوونی دهولهتی عیراقهوه له سالّی ۱۹۲۱، پاش لکاندنی باشووری کوردستان پیوهی، دوزی کورد بهردهوام دوزی رهوای گهلی کوردستان بووه له عیراق. رژیمه یه که له دوای یه که کانی عیراق نکولییان له مافی گهلی کورد له دیاریکردنی چارهنووسدا کردووه و سیاسهتی در به مهسهله ی نه ته وایه تکه کهلی کورد به رنامه ری کردوه، رژیمه یه که له دوای یه که کان که حوکمی عیراقییان کردووه هه میشه تاوانی گهوره یان له دری هاولاتییانی کوردستان ئه نجام داوه ته نها له به رئوربه ی کوردستانییان له ههولی رهوا دابوون بر گهیشتن به مافه کانیان، ههرچه نده له سهره وه ئاماژه به زوربه ی تاوانه کانی جینوساید به رامبه رکوردستان کرا به لام ئیمه به پیویستی ده زانین که میک تیرو ته سه لنر ئاماژه به چه ند جوریکی (کیمیاباران، راگواستن، ئه نفال ...) جینوساید کردنی کورد له کوردستانی باشوور بکه ین .

- راگواستن:

راگواستنی کورد میژوویه کی دوور و دریژی ههیه، برنی زیاتر له یه ک ملیرن کورد له خوراسان، ههروهها بوونی کورد له میسر، ئهردن، لوبنان و زور شوینی دیکه ئاماژهیه بر ئهگهری راگواستنی کوردهکان بر ئه ناوچه دووره دهستانه له کاتی جیاوازدا. له عیراقیش راگواستنی کورد به شیوه یه کی بهرفراوان له دوای هاتنه سهرته ختی به عسییه کان له ۱۹۲۳ دهستی پیکرد، به لام زور به بهرنامه و به شیوه یه کی سیسته ماتیک ئه نجامدرا. که له ئه نجامدا زیاتر له (٤٠٠٠) چوار هه زار گوندی کوردستان و چهندین شار و شاروچکه وه کو قه لادزی و سهیدسادق له ماوه ی نیوان ۱۹۷۰–۱۹۹۰ راگویزران. به هه مان شیوه له سهره تای ده یه وه کوه ده کانی سه ده ی بیست له تورکیاش زیاتر له ٤٠٠٠ گوندی کوردستان خاپورکران و خه لکه که ی به زوری بو ناوچه تورکنشینه کان راگویزران.

- بەعەرەبكرد*ن* (تعريب) :

بریتیه له کرداری گۆرینی نه ژاد و ناسنامه ی نه ته وه یی، له نه ته وه یه کی ناعه ره به وه بر نه ته وه ی عه ره ب. ئه م کرداره ته نیا مرزقه کان ناگریته و به لکو جوگرافیا و کلتور و ئادگاره کومه لایه تیه کانیش ده گریته خو. هه روه کو چون ئه م به عه ره بکردنه له باشووری کوردستان به شیوه یه کی سیسته ماتیک و به رده وام ئه نجامد رواه، به هه مان شیوه رژیمی سوریاش به مه به ستی له یه کتر دابرینی کورده کان پشتینه ی عه ره بی دروست کرد به تایبه تی له جه زیره و عه فرین. هه روه ها و لاتی تورکیا و ئیرانیش هه مان سیاسه تیان پیاده کردووه له باکور و روژه ه لاتی کوردستان.

- ئەنفال :

ئهم ووشهیه له ناوی سورهتی ههشتهمی قورئانی پیروّز (الانفال) وهرگیراوه به مهبهستی شیواندنی مانا و واتاکانی قورئان و چواشه کردن،ههروهها ناویکیشه عیّراقیهکان (بهعسیهکان) له زنجیرهک کردهوهی سهربازیان ناوه.

شالاوهکانی ئەنفال شیوهیهکی تایبهتی و هیرشیکی رهسمی بهرنامه داریژراوی لهناوبردن بوو. که له ۲۳ی شوباتی ۱۹۸۸ دهستی پیکردووه له ۲ی ئهیلولی ۱۹۸۸ کوتایی هات ، رژیم له شالاوهکانی ئهنفال دا ئامانج و مهبهستی تایبهتی ههبوو، بریهش به چهند قوناغیکی دیاری کراوی بهرنامه بو داریژراو، ههر قوناغهی بو ناوچهیهکی جوگرافی یان زیاتر بهریوه دهچوو.

قزناغى يەكەم:

ئهنفالی یه ک به هیرشکردنه سه ر سه رگهلوو و به رگهلوو له ۲۳ی شوباتی۱۹۸۸ دهستی پیکرد و له ۱۹ ئاداری ههمان سال کوتایی هاتووه. ئه م هیرشه له چهند قولیکهوه کرایه سه ر ناوچه ی جافایه تی، به دریژایی (۵۰) پهنجا میل له بنگرده وه بو لای روزهه لاتی ده ریاچه ی دو کان و شاروچکه ی دو کان، له ویشه وه بو شاری سلیمانی و شاروچکه ی ماوه و چوارتای گرته وه.

قۆناغى دووەم:

ئەنفالى دوو كە لە ناوچەى قەرەداغ ئەنجام درا، لە ٢٢ى ئازارى ١٩٨٨ دەستى پيكردوە و لە ١ى نىسان كۆتايى بە شالاوەكە ھات ئەم ھيرشە لە ھەمور لايەكەرە ئابلۆقەى ناوچەكەى دا. ئەم شالاوە گوندەكانى تەكيە، بەلەكجار، ميولى، بانى مورد، چرچەقەلا، بەلەكان، دەربەند فەقىرە، قەرەداغ، ئۆقلا، جافەران، بوخشين و سيوسينان،

قزناغي سييهم:

ههموو ناوچهی گهرمیانی گرتهوه ، که له ۱۹۸۸/٤/۷ تا ۱۹۸۸/٤/۷ بوو، ئهم پهلاماره ئهم ناوچانهی گرتهوه؛ چهمچهمال، سهنگاو، لهیلان، قادرکهرهم، نهوجول، دووزخورماتوو، کفری، کهلار، سهرقه لا، جهباره، باوهنوور، تیلهکوّ، دهربهندیخان.

قۆناغي چوارەم:

له ۱۹۸۸/٤/۲۰ دهستی پیکرد و له ۱۹۸۸/۵/۰ کوتایی هات له سنووری عهسکهر، گوپتهپه، ناوچهکانی ئاغجهلهر، چهمی ریزان، دهشتی کویه، تهقتهق و قهرهههنجیر بوو.

قزناغي پينجهم و شهشهم و حهوتهم:

ناوچهکانی رواندوزو شهقلاوهی گرتهوه. له ۱۹۸۸/۸/۳۱ تا ۱۹۸۸/۸/۳۱، هیرش بو سهر ناوچهکانی قهلاتوکانو رهزگه و ساتی و سپیلکی رواندوز، شاخی ئارموشه و بنهکاول و ههندرین و و زینی سهران و دولی ئاکویان، کیلی، دهرگهله، سهروچاوه، وهرتی، شاخی ههلهموند و گهرووی مهجهل، زیارهت و کهپکی حهمه د ئاغا، کیل کیل، به نی ههریر و گوندی فهقییان و گهرهوان دهستی پیکرد.

قۆناغى ھەشتەم

ناوچه کانی بادینانی گرتهوه له ۱۹۸۸/۸/۲۰ تا ۱۹۸۸/۸/۲۰. ئهم قوّناغه ناوچه کانی دهوروبه ری دهوّک، زاخوّ، ئامیّدی، ئاکریّ و شیّخانی گرتهوه.

ئەوەى شایائى ئاماژەیە نزیکەى ۱۸۲ ھەزار ھاولاتى كوردساتن لە ئوپەراسیونەکانى ئەنفالدا بوونە قوربانى كە زۆربەیان زیندەبەچالیش نەکران لە ئوردوگا زۆرەملیکان نیشتەجیکران .

- كيمياباران:

چه که کیمیاییه کان به چه کی کومه لکور له قه له مده درین و ئه و چه کانه ی که کومه لگای نیو ده وه و لتی قه ده غه ی کردوون به پینی پروتو کولی ۱۹۲۰ له باره ی به کارهینانی گازه خنکینه و ژه هراوییه کان و هاو شیوه کانیان هه روه ها ئامرازه قایر و سییه کان به پینی ریکه و تنی چواره می لاهای له سالی ۱۹۰۷ . حکومه تی عیراق ۶۰ جار چه کی کیمیایی دژی خه لکی مه ده نی کورد و گرو په کوردییه چه کداره کانی به کارهیناوه له ماوه ی نیوان ۱۰ نیسانی ۱۹۸۷ تاکو ۲۰ ئابی ۱۹۸۸ . یه که مجار فرق که عیراقییه کان له ۱۰ نیسانی ۱۹۸۷ گونده کانی نیسانی ۱۹۸۷ گونده کانی (سه رگه لو، به رگه لو و یا خسه مه مر و هه له دن چالاوه و چنارونی و ئاوه زی و کانیتوو به چه کی کیمیایی بوردومان کردن له میانه ی ئوپه راسیونه کانی ئه نفالدا به شیوه یه کی چر کیمیاباران به کارهات و تا کار گهیشته ئه وه ی له ۱۲ ئاداری ۱۹۸۸ له در شاری هه له بجه به کاربهینن که ژماره ی دانیشتووانی ئه و کات ده گه یشته ناژه آن و به پینی مه زنده کان نزیکه ی ۵۰۰۰ ده گه سه بوونه قوربانی و به پینی مه زنده کان نزیکه ی ۵۰۰۰ که سی دیکه ش بریندار بوون، ته نانه ت ئاژه آن و بالنده کانیش رزگارییان نه به و و

جينزسايدى ئيزيديهكان:

تاوانه کانی جینوساید له دژی هاو لاتییانی کوردستان له لایهن گروپه تیروریستییه کانه وه ماوه ی نیوان (۲۰۱۷ – ۲۰۱۷):

ئیزیدییه کان کوردی رهسه ن و گروپیکی ئاینین له ناوچه ی روزهه لاتی ناوه راست، زوربه شیان له نزیک پاریزگای موسل و ناوه ندی قه زای شه نگال و دهوروبه ری، به شیکی تریان له روز ثاوای کوردستان و باکوری کوردستان و روزهه لاتی کوردستان و جورجیا و ئهرمینیا ده ژین.

زوربهی ئیزیدییهکان له عیراق له رووی ئایینهوه پهیوهستن به خاکی (لالش)، که وای ئه رمار دهکهن پیش ههموو کهسیک بو ئهوان و تهواوی ئیزیدییهکانی جیهانه، سهر ژمیرییهکانی ئیزدی له عیراق (۵۰۰ بو ۷۰۰) هه زار که سه و که و توونه ته هه ردوو شاری (شیخان) باکوری پاریزگای موسل و (شه نگال) له سه ر سنووری سوریا، به دریزی (۸۰) کیلومه تر دووری پاریزگای موسل، که چه ندین شاروچکه و گوندی گه وره و بچووک و ئوردوگای نیشته جیبوون له خو دهگرن.

له میژووی دوور و نزیکدا ئیزیدییهکان رووبهرووی لهناوبردن و جینوساید بوونه وه، زوربه ی سهرچاوهکانی ئیزیدییهکان خویان ده لین ئیزدییهکان روو به رووی زولم و چهوسانه وه و کوشتن و لهناوبردن بوونه ته وه. دواترینیان کومه لکوژیی و تاوانی جینوسایدی خه لکی شهنگال له لایه ن گروپه تیروریستیهکانه وه، روژی (۲۰۱٤/۸۳) توماریکی تره له میژووی رهشی داگیرکه رانی کوردستان، ئیزدییهکان له به رکورد بوون و ئیزیدی بوون تووشی ئه و مالویرانیی و کومه لکوژییه هاتن، دیمه نه شهنگال و چیای شهنگال، نابیت مروقایه تی له بیری بکات، رهه نده مروقایه تییه که ی دیمه نی ئه و هه موو پیر و منال و ژن و پیاوانه هه موو لایه که ده بیت بخاته به رده م به رپرسیاریتی یاسایی و ویژدانی.

زمان چییه؟

زمان یهکیکه له پیداویستییه ههره سهرهکییهکانی ژیانی مروّق ، ههر لهوکاتهی مروّقهکان بهکوّمهله لهگهلا یهکتردا نیشتهجیّبوون تادهگاته ئهمروّ، کهواته هیچ کوّمهله مروّقیّك ناتوانن بهیهکهوه کوّببنهوه و پهره بهپهیوهندییه کوّمهلایهتییهکان بدهن بهبی بوونی زمان . چونکه بههوّی زمانهوه مروّق سهرجهم کارهکانی روّژانهی خوّی راده پهریّنیّت و ئهندامانی کوّمهلا داوای یارمهتی و هاریکاری لهیهکتر دهکهن ،ههروهها زمان ئهرکیّکی گهلیّك پیروّزتری ههیه ئهویش ئهوهیه مروّقهکان بههوّی زمانهوه ههرچی پهیوهندی بهکهلتوور و ناسنامه و شارستانیهت و ئهدهبهوه ههیه دهیپاریّن و بو نهوهکانی داهاتوویان وهك میّژوو و ئهرشیف بهجیّیدههیّلان .

سەبارەت بەپيناسەيەكى گونجاو بۆ زمان، تا ئيستا زانايان نەيانتوانيوە و بگرە لەداھاتووشدا ناتوانن لەسەر پيناسەيەك رىغكېكەن، چونكە ھەريەكەيان ھەول دەدات لە گۆشەنيگاى پيشەكەى خۆيەوە و لەروانگەى تىڭگەيشتنى خۆى بروانىتە ئەم دياردە ئالۆزە و جگەلەمەش لىكۆلىنەوە لە زمان چەندىن لايەنى زانستى لەخۆ دەگرىت ، كەواتە ھەر كەسە و گرنگى بەم لايەنەى زمان دەدات كە بۆ ئامانجەكەى خۆى سوودبەخشە. بۆ نموونە فەلسەفە گرنگى بە پەيوەندى زمان بە لۆژىكەوە دەدات ، دەروونناسى گرنگى بە پرۆسەى فىركردنى زمان دەدات ، ئەندازيارى دەنگ گرنگى بە پلايەنى فىزىكى زمان دەدات ، كۆمەلناسى وەكو كەرسەيەكى ئەدەبى سەير دەكات ، ئەندازيارى دەنگ گرنگى بەلايەنى فىزىكى زمان دەدات ، كۆمەلناسى وەكو ئامرازىك بۆ پەيوەندىيە كۆمەلايەتىيەكان دەروانىتە زمان ، زمانەوانى زياتر گرنگى بەلايەنى رىزىمانى و رىزبوونى كەرەسەكان دەدات . كەواتە ھەريەكەيان لەروانگەيەكەوە بۆچوونى خۆى ئاراستەى زمان كردووە .

زمانهوانی دهروونی بواریکی زمانهوانییه ، که زمان و دهروون لیکدهداتهوه و له سهدهی ۱۸ دا سهری ههداوه و پینی وایه زمان پونگذانهوهی پهههندی دهروونی و شیّوازی بیرکردنهوهی تاکه ،لهو بارهیهوه یهکیّك لهو زانایانهی ، که به لایهنی دهروونی زمان کاریگهره (ساپیر) ه ،که ده لیّت: (زمان هویهکی ناغهریزییه، تایبهته بهمروّهٔ و بو دهربرینی ههست و ئارهزوو بهکاردیّت و بههوّی پهمزی لهسهر یاسا پویشتوههه کاردهکات و لهژیّر دهسهلاّتی مروّهٔدایه) . واته زمان شتیک نییه مروّهٔ لهباوانییهوه بوّی بمیّنیّتهوه، بهلّکو لهدهوروبهری وهری دهگیّت، ئهم مروّهٔدایه کومهلیّك کهموکورتی تیّدایه چونکه زمان تهنیا تایبهت نییه بهمروّهٔ، بهلّکو گیاندارانیش زمانیان همیه ههرچهند سادهش بیّت. بیّجگه لهمهش ئهرکی زمان تهنیا بو دهربرینی ههست و سوّز نییه، بهلّکو زورجار بو گفتوگو و سلاّوکردن ...تاد بهکاردیّت . ههروهها پیّناسهکه دهلیّت زمان لهژیّر دهسهلاّتی مروّهٔدایه کهئهمهش پاست گفتوگو و سلاّوکردن ...تاد بهکاردیّت ، ههروهها پیّناسهکه دهلیّت زمان لهژیّر دهسهلاّتی مروّهٔدایه که بتوانیّت نییه، پونکه مروّهٔ زمان فیّر دهبهلاّتی مروّهٔدایه که بتوانیّت بیلهاکانی بگوریّت . زمانهوانی کوّمهلاّهی کوّمهلاهه و دهبهستیّتهوه ، لهو بارهیهوه (نهرستوّ) دهلیّت : ((زمان دیاردهیهکی کوّمهلاّیه تییش دهکو تامیکی سروشتی و پاستهوخوّیان به واتاوه نییه)) . بهواتایهکی تر زمانهوانی کوّمهلاّهه دادهنیّت ، که پهیوهندی کوّمهلانی خوله کوّمهلانی خوّمهلانی کوّمهلیّه دادهنیّت ، که پهیوهندی کوّمهلانی خوّمهلانی خوّمه

گرنگی زمان :

زمان شوناس و مۆرك و رەسەنايەتى نەتەوەيە ، ھەروەكو ميۆۋونوسى فەرەنسى (فيرمان براديل) دەليّت : زمان يەكسانە بە نەتەوە ، زمان ئەدگارى جياوازى مرۆۋايەتىيە وپاراستنى زمان، كليلى رزگارى ژيردەستەييە .گرنگى زمان لە گوزارشتكردنى بير و بەرجەستەكردنى پيداويستييەكانى مرۆۋ و ناساندنى كۆمەل و نوسينەوەى ميرۋو و ليكتيگەيشتن و تۆماركردنى داھينانە .

چۆرەكانى زمان:

به شێوهیهکی گشتی زمان دوو جوٚره

۱– زمانی قسهکردن

له سهرهتای پهیدابوونی ئادهمیزاد لهگهل پهرهسهندنی ژیان و پیداویستییهکانی مروّق زمانی قسهکردن پهیدابووه ، چونکه له سهرهتای پهیدابوونی جوّروکانی نوسین بوّمان دهردهکهویت ، که سهرهتا مروّقهکان له ریّگهی بانگ و قیره و فوّرمهلهبوونی ئهندامانی ئاخاوتنه وه دهنگی وه کو فیچهریکی سهره کی زمانی قسه کردن به کارهیناوه که واته زمانی قسه کردن پیش زمانی نوسینه . زمانی قسه کردنیش له پووی جهوههریییه وه هه لگری چهندین ئهدگاری جیاوازه

١- مندال سەرەتا فيرى قسەكردن دەبيت ، نەك نوسين .

٢- زۆر زمان هەن ، كە تاوەكو ئيستاش شيوەى نوسينيان نييە!

۳- زمانی قسه کردن له زمانی نوسین گرنگتره به وه ی که هه لگری چهندین تایبه تمهندییه له پرووی ئاواز و هیز و
 باری ده روونی و ژینگه و شوین و کاتی ئاخاوتن .

۲- زمانی نوسین

نوسین زمان نییه ، به لکو هه و لّی مروّقه بو پاراستنی قسه له فه و تان ، قسه و نوسین دوو هه و لّی مروّق نبو پاراستنی به کارهینانی زمان ، زمانی نوسین دووجار دوورکه و تنه وه به حه قیقه ت ، چونکه نوسین شتیک ده نوینی (پیت) ، که خوّی په مزه (ده نگ) له گه ل نه وه شدا زمانی نوسین گرنگه به و مانایه ی قسه و باسی پابردوو له فه و تان ده پاریزیت و به لگه یه که بو نه وه ی مروّق نا توانی هه موو شتیکی له بیر بمینیت .

تايبه تمهنديييه كانى زمان

۱. زمان پێڕهوه: مەبەستمان لەپێڕهو ئەو كۆمەڵه ياسايەيە كە زمان بەھۆيەوە كاردەكات، ئەگەر زمان خاوەنى
 پێڕهوێكى تايبەتى نەبێت ئەوا كەس ناتوانى فێرى ببێت. لەڕاستىدا زمان لەدوو پێڕهوى سەرەكى پێك دێت، كە
 ئەمانەن:

ا. پیپرهوی دهنگ: بریتییه له و ههموو دهنگه جوّر بهجوّرانهی که مروّق دهتوانی دهریان بپری هاو زمانان یان قسه پیکهرانی زمانیک ته نیا ژمارهیه کی کهمیان لیهه لبرژاردووه و به کاری دینن، له ناو ئهم ژمارهیه شدا ژمارهیه کی کهمتریان لهیه کده دن بو به دهست هیّنانی واتا. بو نموونه له و حه فتا دهنگهی که مروّق دهتوانی دهریان بپری کوردزمانان نزیکه ی تهنیا (٤٠.٣٥) دهنگیان لیهه لبرژاردووه، بو ئه وهی که ئاخاوتنی پی ئه نجام بده ن، زمانی عهرهبیش تهنیا (۲۸) دهنگی لیهه لبرژاردووه. پیپرهوی دهنگی زمان ریّگهی ئه وهمان ده دا که ژمارهیه کی کهمی دهنگ دو وباره و سی باره بکهینه و و له روّنانی جیاجیادا به کاریان بهینین، بو ئه وهی دانه ی واتایی دروست ببیت.

ب. پێڕهوی واتا: پێڕهوی واتاییش ڕێگهی ئهم دانه واتاییانه(مۆڕفیم) دهدات که له ژمارهیهکی زۆری وشهدا دووباره ببنهوه، ههتا مرۆڤ بتوانی بهئاسانی لهچوارچێوهی زمانهکهیدا چهمکی ساده و ئاڵۆز دهرببری . دهتوانین بڵێین : ههردوو پێڕهوی دهنگ و واتا به دوو پێڕهوی تهواوکهری یهکتر دادهنرێن له زماندا ، چونکه دووبارهبوونهوهی سیستهماتیکانهی دهنگ به گوێرهی قاڵبهکانی برگهی زمانهکه ، یهکهی واتادار بهرههم دێنێت .

۲. زمان رەمزە: كاتنىك كەدەلنىن دەنگەكانى زمان رەمزن، مەبەستمان ئەوەيە كە ئەم دەنگانە شتىك ئەنوينىن كە خۆيان نىن و پەيوەندى نىنوان شتەكە و ئەو دەنگەى كە دەينوينى پەيوەندىيەكى لەخۆوەيە. بەشنوەيەكى گشتى سى جۆر رەمزمان ھەيە:

ا. رەمزى وينهيى: كە تيايدا پەيوەندى ھەيە لەنيوان دەنگ و واتاى شتەكە، وەك دەستېردن بۆ دەم كە مەبەستى
 برسيينتى دەگەيەنى ، ياخود دەستراوەشاندن كە مەبەستى ھەرەشە دەگەيەنى .

ب. رەمزى هۆيى: وەك زەرد ھەڭگەران يان سووربوونەوە لەئەنجامى شەرم يان تورەييەوە. ھەور نيشانەى بارانە، سەھۆلبەندان نيشانەى نزم بوونەوەى يلەى گەرمايە.

ج. رهمزی لهخووه: لهم جورهیاندا هیچ پهیوهندییهك لهنیوان دهنگ و واتادا نییه، بو نموونه بلیسه یان مهشخهل به واتای خویندهواری ، خور به واتای ئازادی و سهربهستی بهكاردیت. رهمزی لهخووه پیویستی بهلیكدانهوه ههیه، تا تیت نهگهیهنن واتاكهی تیناگهیت.

۳. زمان دەنگە: مەبەستمان لەوەيە كە زمان لەدركاندن و وەرگرتنيدا پيويستى بە قەناتى دەم و گوئ ھەيە و بەلايەنى كەمەوە بۆ ئەم مەبەستە دەبى قسەكەرىك و گويگرىكمان ھەبى، ئەو دوو كەسەش كە قسەكەر و گويگرن دەتوانن دەورەكانيان ئالوگۆپ بكەن بەواتاى ئەوەى قسەكەر دەتوانى ببى بە گويگر و گويگريش بەقسەكەر. لەسەرىكى ترەوە زمان دەنگە، چونكە نووسىن زمان نىيە، بەلكو بريتىيە لەو ھەوللەى كە مرۆڭ داويەتى بۆ پاراستنى قسە.

خيزانه زمانهكائي جيهان

زمانناسان خيزانه زمانهكاني جيهانيان بهسهر چوار خيزانه زمان دابهشكردووه ، كه بهم شيّوهيهي خوارهوهيه : -

یه که م : خیزانه زمانی هیندوّئه وروپی : ئه م خیزانه له کوّمه لیّکی گهوره ی زمانه کانی جیهان پیّکها تووه ، که له په که وره ی ناسیا و په که وره ی ناسیا و که ناراوه کانی پوژئاوای ئه وروپا . که چهند کوّمه له یه کریّته وه :-

۱- کۆمەللەی پۆژهەلاتى : بە ھىندۆ- ئارى ناسراوە ، كە زمانەكانى مىتانى و سانسكرىتى و ماد و ئەخمىنى
 دەگریتەوە ، كە بەسەر دوولق دابەش دەكریت:

أ- لقه كۆمەللەى ھىندى : كە زمانەكانى (بنجابى، كۆجاراتى، بەھاراتى ، بەنگالى ، ھىندى رۆژئاوايى و رۆژھەلاتى ، باراكراتى ، راجاسانى) دەگريتەوە .

ب – لقه كۆمەللەي ئيرانى : كە زمانەكانى (فارس كۆن ، فارسى نويّ ، كوردى ،ئەفغانى ،بلووجى) دەگريتەوە .

كۆمەللەى رۆژئاوايى : ئەم كۆمەللەيە پىكدىنت لە

۱- زمانه جهرمانییهکان : که زمانهکانی ئه لمانی ، ئینگلیزی ، دانیمارکی ، هوّلهندی و زمانه ئهسکهندهنافییهکان
 دهگریّتهوه .

- ۲— زمانه سلاڤییهکان : زمانه ړووسی و پوڵهندی و چیکی و سلوٚڤاکی و یوگسلافی دهگرێتهوه .
- ۳- زمانه لاتینییهکان یان رؤمانییهکان : که زمانهکانی ئیتالی ، فهرهنسی ، ئیسیانی و پرتوگالی دهگریتهوه .
 - ٤- زمانى يۆنانى : كه زمانهكانى ئەرمەنى و ئەلبانى دەگريتەوە .
 - ٥- زمانى كەلتى كە زمانى ئىرلەندى دەگرىتەوە .

دووهم: خیزانه زمانی سامی: – ئهم خیزانه زمانی ئهو نه ته وانه ده گریته وه ، که له و لا تانی میزو پوتامیا و دوورگه ی عه رهبی و ئه فریقادا نیشته جینوون ، زاراوه ی (سامی) بنه چه یه کی ئایینی هه یه ، له ناوی سامی کوری نوح) هوه ها تووه ، که له ته وراتدا ئه م نه ته وانه دراونه ته پال ئه م ناوه ، که به م زمانه دواون ، نه م خیزانه زمانه ش کو مه نه کوری که کوری خواره وه ده گریته وه :

۱- کۆمهڵهی باشوورییهکان : گرنگترینیان زمانهکانی عهرهبی کۆنی خواروو و شیوه دیرینهه ناوچووهکانی وهکو (
 سهبهئی ، عیبری ، قیبتی ، سموودی ، عهرهبی نوی ی باکوور و زمانی حهبهشی دهگریتهوه .

۲ - كۆمەلەي باكوورىيەكان: بريتىيە لە زمانەكانى ئارامى كۆن و سريانى و سابيئە دەگريتەوە.

۳- كۆمەللەي رۆژھەلاتى: كە زمانەكانى ئەكەدى و بابلى و ئاشوورى دەگريتەوە.

٤- كۆمەللەي رۆژئاوايى: كە زمانەكانى فينيقى و عيبرى دەگريتەوە .

سێيهم: خێزانه زماني ئۆرالى: ئەم خێزانه زمانه دوو كۆمەڵه دەگرێتەوە:

۱- ئۆرالى كە زمانەكانى فنلەندى ، ئەستۆنى و مەجەرى دەگريتەوە .

۲- ئەنتىكى كە زمانەكانى تۈركى ، مەنگۆلى ، تەكەنۈۈسى و مەنانشى دەگرىتەوە .

چوارهم : خیزانه زمانی چینی تیبتی :- ئهم خیزانه زمانه زمانهکانی (چینی ،تایلهندی ، بورمایی و تیبتی) دهگریتهوه .

ميزوى زمانى كوردى

زمانی کورده واریدا کردووه، له ئهنجامی گۆپان و پهرهسهندی بهرهو پیشهوه خویدا پاراستووه .زمانی کوردی کومهنی کورده واریدا کردووه، له ئهنجامی گۆپان و پهرهسهندی بهرهو پیشهوه خویدا پاراستووه .زمانی کوردی زمانیکی هیندو نه وروپییه ، به لام تا نیستا به به لگه ی سه لمینراو ، ساغ نه بوته وه که به ته واوه تی میراتی کام زمانی میر وروپیه و بنه وانی ده گه پیته وه سهر سهرده مینکی دیرین وله کام کانی هه نقولاوه ؟ هه رئه مه وایکردووه که پای جیاواز له سه رزمانی کوردی و زاره کانی سهره نبدات . هه رزانایه ک و زمانناسیک ناماژه به ره چه نه کی زمانیک ده دات که کوردی بوری ده گه پیته و هه ندینکیان باس له زمانی میدییه کان ده که ن، هه ندینکی تر ده یبه نه سه رزمانی نه و نه و نه و نه به نام ناوچه یه دا بوونه وه ک : سومه ری ، عیلامی ، لولو ، گوتی و سوبارتو ... تاد . هه ندینکی شیان بو لای زمانه سامییه کان رایده کیشن ، هه ندینکی شورانی .

قۆناغەكانى ميژووى زمانى كوردى

دیاریکردنی ئه و قوناغانه ی که زمانی کوردی پنیاندا تنپه پیوه ئهستهمه ، لهبه و ئهوه ی میزووی زمانی کوردی به ته واوی ناکری دهستنیشان بکریت ، به لام سه ره پای ئهمه ش ههندی نووسه و به سی قوناغ و ههندیکی تر چوار و ههندیکیش ته نیا دو و قوناغیان دیاریکردووه ، لیره دا ئاماژه به ﴿ ٤﴾ قوناغ دهکهین.

۱– قۆناغى كۆن

دهگهریّته وه بو سهره تای دامه زراندنی ده و له تی میدیه کان و کوتایی ده و له تی هه خامه نشییه کان له سه ده ی (۲۰۰ م۰۰ پ.ز) .کوّنترین به لگه ی نووسراون (ئاقیّستا) ی زهرده شته ، پیته کانی له چه په وه بوّ پاست نووسراون ، ژماره ی پیته کانی (۲۰) پیته ، وبریتییه له سروده کانی ئایینی زهرده شت (گاتا) کان ، که (۲۱) سرودی ئاینییه ، ئه مسهرده مه (۲۰۰) سالی خایاندووه

۲– قۆناغى ناوەند

ئهم قوّناغه له زنجیرهی پاشایهتی ئهشکانییهکان دهست پیدهکات که به پههلهوی نهشکانی به ناوبانگه ، لهسالی (۲۰۰ پ.ز) دهست ییدهکات ، لهم قوّناغهدازمانه ئیرانییهکان به گشتی دووبهشن:

يەكەميان : پەھلەوى ئەشكانى ﴿ ٢٠٠ - ٢٢٦ پ.ز﴾ كۆنترين بەلگە لە ھەورامان دۆزراوەتەوە .

دووهم: پههلهوی ساسانی (۲۲۷ پ.ز) دهست پیدهکات وتا هاتنی ئیسلام بهردهوام دهبیّت. به نگهی گهش و دیاری زمانی کوردی لهم قوّناغه دیار و ئاشکرا نییهکه زمانی نووسراوبیّت، تهنیا ئاڤیّستا ههیه ئهویش شیّوهی زمند و پازهند.

٣ قۆناغى شيوەزار

دوای روخانی ساسانییهکان ودوای دووسهده سستی ، زمانی کوردی وزمانه ئیرانییهکان نووسینی دهست پیدهکات. له ماوهی ئهم دوو سهدهیهدا واته حهوتهم وههشتهم .تهنیا زمانی ئاخاوتن بووه نهك زمانی ئهدهبیات و نووسین. ئهگهرچی زمانی کوردی له و ماوهیهدا وهکو زمانی ئاخاوتن زمانیکی یهکگرتوو بووه بو ئاخیوهرانی کوردی .له و ماوهیهدا کورد زمانان روویان کردو ته زمانی عهرهبی یا زمانی فارسی وهکو زمانی نووسین ، به لام کورد و ئیرانییهکان له سهدهی نویهمی زایین به هوی زیندوو بوونهوهی گیانی نهتهوایهتی ناوچهییهوه ورده ورده گهراونهتهوه سهر بهکارهینانی زمانی نهتهوهیی وئهدهبیات، فیردهوسی شانامهی له سهدهی نویهمی نووسیوه باباتاهیری ههمهدانیش وهکو یهکهم تیکستی کوردی دوو بهیتیهکانی به شیوهی لوری نووسیوه .ئهم شیوه لورییه وزاری ههورامی وای بود دهچن که یههلهوی ئهشکانی بیت.

دواى ھەلوەشانەوەى دەوللەتى ئىسلامى يەكگرتوو، مىرنشىنەكان شوينىيان گرتنەوە ، لەو كاتەدا زمانى ناوچەيى بۆتە زمانى ئەدەبىيات .

٤-قۆناغى نوئ

دەرچوونى يەكەم رۆژنامەى كوردى، رۆژنامەى كوردستان لە سائى ۱۹۸۹ لە قاھىرە وەكو مێژووى دەستپێكردنى زمانى نووسىن بە كوردى نوى دابنێين ، سەرھەلدانى رۆژنامەگەرى كوردى وەكو روداوێكى مێژوويى، رۆشنبىرى وزمانى ونەتەوەيى بۆ مێژووى كوردو قۆناغى چوارەمى مێژووى زمانى كوردى وقۆناغى بژارەكردنى زمانى كوردى لە وشەى بێگانە وسەرھەلدانى شێوازێكى نوێى زمانى نووسىينى كوردى دابنێين.

هەرچەندە كە قۆناغەكانى زمانى كوردى بەم شيۆەيە دياريكرا ، بەلام ئەم چوار فۆناغە تەواو نييە وكەموكورتى تيدەكەويت لەبەر ئەوەى كە ئەم رايە ھەموو زمانى ئەو نەتەوانەى كە زمانەكانيان سەر بە زمانەكانى ھيندۆئيرانى نەبووە ولەسنورى جوگرافى كوردستان ژياون لە بيركردوو، راى پەسەندتر ھەر ئەوەى (ئۆ .ل .ڤليچيڤسكى) و (ن .ى .مار) و (ك .ب .ئاكۆيۆف) كە پيش قۆناغى ھيندۆ ئيرانى سەردەمى كۆنترى ديارى كردووە ،كە ئەويش فۆناغيك بووە كوردى لە پەلى زمانانى ھيندۆ ئيرانى نەبووە . ناكرى ئەو ھەموو نەتەوانەى كە لە سنوورى جوگرافياى كوردستان بوونە لەبەر چاو نەگيرين وەك نەتەوەكان سۆبارتۆ ، لولو ،ھيتى ،سۆمەر ... تاد كە ساغ نەبۆتەوە سەر بە بنەمالەي ھيندۆ ئيرانى بن.

زارهکانی زمانی کوردی و شویننی جوگرافی

زار: شیّوه جیاوازهکانی قسهکردنی زمانه، گۆراوه له یهکیّکهوه بۆ یهکیّکی تر و رادهی ئهم جیاوازییه فراوان دهبیّتهوه له خیّزانیّکهوه بۆ خیرانیّکی تر دهبیّتهوه له خیّزانیّکهوه بو خیرانیّکی تر یان لهشاریّکی ترهوه بو شاریّکی تر و له دهولهتیّکهوه بو دهولهتیّکی تر بونمونه:

زارى سۆرانى كە لەشنۆوە دەست پيدەكات بەلام لەھەمان كاتدا خەلكى ھەولىر جياواز قسەدەكات لەگەل خەلكى شارى شنۆ

تايبەتمەندى زار:

- ۱. زار ناوچهییه و تایبهته به کومهل و ناوچهیهك و جیاوازه لهشوینیکهوه بو شوینیکی تر.
 - ۲. زار زیاتر زارهکییه و گوتراوه و دهوقی نوسراوی نییه .
- ۳. بوونی چین و تویّری جیاواز لهناو کوّمهل هوّکاره بوّ دروستبوونی له رووبهری زمانه گشتیهکهدا.
 - ٤. زار زياتر بۆ يەيوەندى كۆمەلايەتى بەكارديت و لەناوچەيەكى بەر تەسك كاردەكات .
- ٥. زار وهكو زمان بهر گهشه و گۆرانى مێژووى ناكهوێت وكهمتر بلاودەبێتهوهو لهسنورى ناوچهكهى خۆيدا دەرناچێ
 - ٦. مێژووي پهيدابووني زار لهدواي زمانهوه دێت.

جۆرەكانى زار

زمانیش وهکو ههر زانستیکی تری ناو کوّمهلان. جیاوازی تی دهکهویّت مادام کوّمهلگا جیاوازه کهواته زمانهکانیش جیاوازن بهمهش کهسهکانی ناو یهك کوّمهلگاش جیاوازن، گرینگترین هوّکاریش بو دروستبوونی ئهم جیاوازییه بریتین له " رهگهز ، کات ، شوین، پلهوپایهی کوّمهلاّیهتی " ههر لهم روانگهیهوه زاریش دابهش دهبیّت بهسهر چهند جوّریّك که ئهمانهن:

۱. زاری کۆمهلآیهتی: به و پنیهی که زار لهناو کۆمهلگادا سهرههلدهدات و دیاردهیه کی کۆمهلایه تیه بۆیه ده توانین بلین که بریتیه له جۆراو جۆری زار لهناو ههمان زماندا که به شیوهیه کی جیاواز به کاردیت ئهمه ش ده گهرینه و بۆچهند هۆکاریک وه کو "لایهنی ئابوری و ره گهز و ئاستی رؤشنبیری و تهمهن تاد "ئهمانه ههمووی ده بنه هۆی ئهوهی که زاری کۆمهلایه تی دروست بین ، بۆنموونه ئیش و کاری رؤژانه واده کات چین و تویی و تاقمی جیاواز پهیدابین وه یه کی له هۆکاره کانی تر چهند لایهنی کۆمهلایه تی کومهلیک فراوان ده بیت که نهمه ش تویی پی جیاواز ده به دی دوست به به داده که داوان ده به دول ده به دول به داده که داوان ده به دول به

دروست دهکات . زاری کوّمهلایهتی لهسهردهمیکهوه بو سهردهمیکی تر جیاواز دهبیّت چونکه ههر سهردهمه به به بهرگوّرانکارییهك دهکهویّت ههندی شنتی لی لادهبریّت و ههندی شنتی لی زیاد دهکریّت .

۲. زاری جوگرافی: ئهم زارهیه که لهناوچهیه کی دیاریکراو ههیه که بریتییه له شیوه و جوری جیاواز لهههمان زمان و لهیه که ولات دا بونموونه "زمانی کوردی ناوچهی سنه زاریکی جوگرافی ناوچهی ئهردهلانه " لهناو ئهم زاره جوگرافیانه دا شیوه ی جیاوازی تریش ههیه بویه زاری جوگرافی زاریکه لهناوچهیه کهوه به کارده هیندینت و جیاده کریته وه لهیه کتری که ئهم هوکاری جیاکردنه وهیه شیان هوی سیاسییه یان سروشتییه یان ئابوورییه ، که ههریه که لهمانه دهبنه هوکار بو جیابوونه وهیان .

۳. زاری میژوریی: بریتیه لهجوّری زمان بهدریّژایی سهردهم لهناو تاکه زمانیّکدا بیگومان ههر سهردهمیّك لهناو ئهم جوّره زمانه وانی جوّره زمانه دامی خوّی خهریك دهکات بهلیّکوّلینه وهی ئهم جوّره زمانه وانی جوّراوجوّره ، زاری میژوویی بهنده به زمانه وه و له سهرده می نویدا زاری میژوویی ده وری نامیّنی بوّیه که لیکوّلینه وه دهکریّت له سهر زمان له میژووه که یدا ئه وا کات و سهردهمیّکی دیاریکراو لهمیژوودا وهردهگری و دهیکه ن به لیّکوّلینه وهیه کی میّژویی وهسفی، ئهگهر بیّت و میّژووی زمانی ههر نه ته وهیه نهمیّنی ئهوا زوّر بهزه حمه ت لیّکوّلینه وه دهکریّت له سهر میّژووی زمانی هه ر نه ته وه گورانی ئابووری و کوّمه لایه تی که و تر جیاوازبیّت.

٤ ـ زارى يێوانەيى "معيارى، ستاندار، دەستورى":

ئهمهش جۆرێکی ناوهندییه و بهکاردههێنرێت لهولاتێکدا و لهناو میللهتێکدا وه زمانێکی نووسینه و بهند نیه بههیچ چین و توێژ و تاقمیکی کۆمهلایهتیدا ئهمهش ههر زارێکه لهناو زارهکان بهلام برهوی سهندییهوخهلك زوٚری بهکارهیناوه لهناوهندی جیاوازدا ههندێك بهزمانی چاپهمهنی دادهنێن و ههندێك به زمانی تویژینهوه و ههندێکی تر دهلێن زمانی فهرمی و زمانی ناوهنده ، دهتوانین بلێین زمانی ستاندار بهلام لهبنهرهتدا زاری پێوانه و معیاری بووه ، وه زمانی ستانداریش ئهو زمانهیه که بهردهوامی بهخوٚیهوه دیوه له ئهکادیمیا و دام و دهزگا حکومییهکان.

زارهکانی زمانی کوردی

زمانهوان و توپزژهرانی کورد به چهند شیوهیهك باسی دیالیکتهکانی زمانی کوردییان کردووه

۱. زاری کرمانجی ژوورو

زۆربەی زۆری کورد له قسهپیکهرانی ئهم دیالیکتهن لهوانهش کوردهکانی (باکوری کوردستان و کوردانی روسیا و ئهرمینیا و ئازهربایجان و جۆرجیا و کوردانی رۆژئاوای کوردستان و بهشیّك لهکوردانی باشووری کوردستان) ئهم دیالیّکتهش کومهلیّك شیّوهزاری لیّبوّتهوه که ئهمانهن:

- . بايەزىدى : لەباكوورو باكوورى رۆژھەلاتى دەرياچەى وان
 - . ههکاری: باشوور و باشووری دهریاچهی وان
 - . بۆتانى: ناوچەى بۆتان و سعرەت و جەزىرە و دياربەكر
 - . شەمزىنانى
 - . بادینی : ناوچهی دهوّك و زیبار و ئامیدی و سنجار
- . شیوهزاری روزئاوا: خهرپووت و ئورفه و عهفرین و مهرعهش

۲. زارهکانی کرمانجی ناوهراست:

زۆربەی كوردانی باشوری كوردستان و رۆژهەلاتی كوردستان بەم دیالیّکته قسه دەكەن كە ئمەش چەند شیّوەزاریّکی لیّبوّتەوە وەك:

- . سۆرانى : ناوچەي ھەولىر و دەوروبەرى
 - . سلیمانی: سلیمانی و دهوروبهری
- . گەرميانى: ناوچەي كەركوك و كفرى و كەلار و ... تاد دەگريتەوه
- موكرياني: ناوچهي شنق و سهقز و بوكان و بانه و سهردهشت...تاد
 - . ئەردەلانى: سنە و بيجار و روانسەر و باكورى ناوچەي جوانرق

٣. زارهکانی کرمانجی باشوور:

ئهم دیالیّکتهی زمانی کوردی به دریّژایی پیّگای نیوان قهسری شیرین و کرمانشان و مهلایهر له باکوور بلاوبوونهتهوه تاوهکو دهوروبهری باکووری روّژههلاتی کهنداوی عهرهبی لهباشور ههندی سهرچاوه ئهم دیالیکتهیان به دیالیکتی لوّر ناوبردووه که ئهم لقانهی لیدهبیتهوه:

(لورى و لهكى و كهلهورى و بهختيارى و مامهسيننى و كوهگولى)

٤. زارى گۆران (هەورامى):

ئاخيوهراني ئهم دياليكته پهرت و بلاون و له زورناوچهي كوردستاندا كه چوار لقى ليدهبيتهوه:

۱. گۆرانى رەسەن: كوردانى ناوچەى كرند و زەھاو و جوانرۆ قسەى پى دەكەن و ھەندى لەكاكەييەكانى داقۆق و
 خىلەكانى زەنگەنە لەنزىك كفرى قسەى يىدەكەن

۲. ههورامانی: دانیشتوانی ناوچهی شاخهکانی ههورامان و پاوه و پلنگان قسهی پی دهکهن ههورامانییهکانیش
 دهبنه دوو بهش:

أ. هەورامانى لهۆن: لەرۆژئاوايى شاخەكانى ھەورامان لەباشورى كوردستان نيشتەجين

ب. هەورامانى تەخت: لە رۆژھەلاتى شاخەكانى ھەورامان لەرۆژھەلاتى كوردستان نيشتەجين

۳. باجهلانی : ئهمانه شن پرت و بلاون و ههندیکییان (شهبه که کان) له روّژهه لاتی (موسل) ن و ههروه ها زههاو و
 باکووری لورستان و نزیك خانه قین و قوره تو و هورین و ناحیه ی مهیدان قسه ی ییده که ن

3. زازایی: ئهمانهش لقیکی دیالیکتی گۆرانن بهلام ئهوهی جیّی سهرسورمانه جیّی نیشته جیّیوونیان دووره
 لهناوچهی گۆران که دهکهویّته نیوان ئهرزهروم و موش و خهرپوت و ئهرزنجان لهناوچهی دهرسیم.

زمانى ستاندارد

يەكەم . رێگەي كلاسىكى

- ١. زمانى كتيبى ئاسمانى
- ۸۲. هه ژموونی سیاسی زاریک
- ٣. دەستەلاتى سىياسى ولات
- ٤. ئەكادىمياى زانستى زمان
- ٥. دەستەلاتى رۆشنبيرانى ولات

دووهم . رينگهي پلاني زمان

- ١. هه لبراردني دياليكتيك
- ٢. بەسىستەمكردنى دىالىكتەكە
- ٣. بەھەمەلايەنىكردنى ديالىكتەكە
- 3. جێبهجێڮردن و گشتاندنی دیالێکتهکه
- ٥. قبووڵكردنى جهماوهريي بۆ ديالێكتهكه

سێيهم – شاكارى ئەدەبى بەرز

خوّی له نمونه ی شاکاری ئهده بی ناوازه ده بینیّته وه ، جا به ههر دیالیّکتیّکی زمانه که نوسرابیّته وه ، که هه لگری په یامیّکی مروّقدوّستانه یه له هموو ژانره ئهده بییه کاندا و له لایه نئه دیبانی نه ته وه که وه به هوّی کاریگه ریبان سنووریان بریوه و بو زمانانی تر وه رگیّردراون .

هۆكارەكانى ئەبوونى زمانى ستانداردى كوردى:

- ۱ دابهشکردنی خاکی کوردستان .
- ۲- سەپاندنى زمانى ولاتانى داگيركەر لە ھەر پارچەيەكدا .
- ٣- نەبوونى ھەماھەنگى لە نيوان دىالىكتەكانى زمانى كوردى
- ٤- خۆدزینهوهی حکومهتی ههریم له جیبهجیکردن و گشتاندنی زمانیکی ستاندارد له باشوری کوردستان.
- ٥- كەمتەرخەمى ھەر دوو وەزارەتى پەروەردە و خويندنى بالا لە رەنگنەدانەوەى زمانيكى ستاندارد لە پرۆگرامەكانى خويندندا.
 - نەبوونى رۆڭى رۆكخراوەكانى كۆمەڭگەى مەدەنى و ئەكادىمىياكانى زمان .

گرفته کانی رینوسی کوردی

هیچ زمانیک نییه گیروگرفتی رینووسی نهبیت ، ههر ههولدانیک بو چارهسهرکردنیان دهبیته هوی گیروگرفتی زمانهوانی و نازمانهوانی ، چ زمانیک به قهد ئینگلیزی و چینی و عهرهبی گیروگرفتی رینوسییان ههیه ، کهچی بریاریان داوه دهستکاری نهکهن ، چونکه به دهستکاریکردنیان گیروگرفتی ئالازتر سهرههلادهدهن و که له وانهیه ههرگیز چارهسهر نهکرین ،هیچ زمانیکیش نییه رینوسیکی یهکگرتووی ههبیت ، بو دانانی رینوس بو ههر زمانیک سهرهتا فونیمهکانی زمانهکه دهستنیشاندهکریت و به گویرهی فونیمهکان پیتهکانی بو دادهنریت ، مهرجیش نییه ژمارهی پیتهکان به قهد ژمارهی دهنگ و فونیمهکانی زمانهکه بیت وه هیچ زمانیکیش نییه ژمارهی پیتهکانی به قهد ژماره ایت ههیه له نوسیندا به کاردههینریت کهچی له ئهلفوبیکهیدا نییه یان دهنگی وا ههیه که پیتی بو نییه ، یان ههمان دهنگ به چهند جوریک دهنوسریت ، یان ههمان پیت چهند دهنگیک

نوسيني نمونهيي :

۱ – ههر وشهیهك به بزوین دهستییبکات ، (ئ) دهچیته سهر بزوینهکه : ئارام – ئاكار – ئهستیره – ئهفراندن.

 Y^{-} (و) ی کورت و (وو) ی دریژی بزوین لیک جیا دهکرینه وه : چوست Y^{-} توند Y^{-}

بازوو- خەلووز – موو

- (و) ی وهستاو له سهرهتای وشه و برگهدا به یهك (و) دهنوسریّت : وریا - وشه - وشك

3-(ee) ی بزوین ،که به (ee) ی دریژ ناو دهبریت له (ee) ی کورت جیا دهکریته وه و له سهرهتای وشه و برگهدا دهرناکه ویت :

سنوور- بەروو – خەسوو

٥- ئامرازى بهستن (و) كه دوو وشه يان دوو رسته و فريز ليك دهدات له ناوه راست دهنوسريت :

من و تق - دونیای من و خهیالی تق

7- أ- ئامرازى بەستنى (ى) بە كۆتايى وشەي يەكەمەوە دەلكيندريت : گولى خەم - ئاسمانى حوسنى مەحبوبم

ب— ئەگەر وشەكە بە (ى) كۆتايى ھاتبيّت ، (ى) ى بەستنى دەبيّت پيّوە بلكيّت و دەبن بە دوو (يى) :

ياريى مندالأن – ديارييه به تق

V- ئامرازى بەستنى (ە) لە وشەى لىكدراو دا بە وشەى يەكەمەوە دەلكىت و سىپەيس ناكەويتە نىوانيان :

مانگەشەو – گوڭەبەرۆژە

 $- \lambda$ نامرازی بهستنی (ه) ناو به ئاوه لناو به کوتایی وشهی یه کهمه وه ده ده نیوانیان $- \lambda$

شاره وێرانهکه – گوڵه جوانه ژاکاوهکان

-9 ($_{f y}$) $_{f z}$ قەڭەو لە ھەر شوێنێكى وشە بێت وەكو خۆى دەنوسرێت : پوو $_{f z}$ دەمپراست $_{f z}$

۱۰ - له وشهی دارپیژراو دا پیشگر و پاشگر به وشهکهوه دهلکیت:

راهينان – هاتنهوه – ههلدانهوه

۱۱ وشه لیکدراوهکان به سه ریه که وه دهنوسین : سه رخان - پووخوش - دلپاك

۱۲ - وشهی بیّگانه دمخریّته سهر ریّنوسی کوردی: ئینکار - سیڤی - ئهحمهد

پلانی زمان و سیاسهتی زمان

زمان پۆحى نەتەوەيە ،ھەوينى يەكپىزى و پاراستنى كەلتوور و شوناسى ئاخيوەرانىيەتى .لەو سۆنگەيەوە دانانى پلان بۆ پاراستنى زمان لە چوارچيوەى سىياسەتى زمانەكە بەپيوە دەچيت ، كە لە لايەن حكومەت و ناوەندە ئەكادىمىيەكانى زمان و زانكۆكانەوە پلانى بۆ دادەپيژريت و چاوديرى زمانەكە دەكريت و بەپيى دەستوورى ولات لە دامەزراوەكانى حكومەت و ناوەندە پەروەردەيى و ئەكادىمىيەكان بەكاردەھينريت ، بۆ نمونە لە دەولەتى عيراقى فىدپال بە پيى دەستوور زمانى كوردى دووەم زمانە لە دواى زمانى عەرەبى ، كە پيويستە لە سەر سەرجەم نوسراوەكانى دەولەت و تابلۆى سەرجەم دامودەزگاكانى حكومەت بەكاربەينىيت ،كەواتە بوونى پلان و سىياسەت بۆ پاراستنى ھەۋموونى زمان گرنگە بە تايبەتىش زمانى كوردى ،كە زمانى نەتەوەى كوردى خاك دابەشكراوە .

مێڗٛۅۅي ئەدەبى كوردى :

میژووی ئهدهبی کوردی نه بابه تاهیره وه دهست پیدهکات (۹۳۰ – ۱۰۱۰) ز ، واته چوارینهکانی بابه تاهیر نهدیانیکتی نور و ئینجا مهلای پهریشان نه ۱۳۵۰ز نه دیانیکتی گوران و مهلای جزیری نه (۱۳۳۱ – ۱۳۶۰) ز وحهریری و خانی و هتد نه کرما نجی سهروو نه پاشاندا نائی (۱۸۰۰ – ۱۸۷۰) ز و سائم و کوردی و هتد نه کرما نجی ناوه راست . ئهمه سهباره ت به میژووی ئهدهبی کوردی / بهشی شیعر ، به لام سهباره ت به میژووی په خشانی کوردی نه کرما نجی ناوه راست دهگه ریته وه بو په خشانهکانی عهنی تهره ماخی , که کتیبیکی فیرکردنه بو مندالانی کورد . مهلا محمود پیشه کی بو نوسیوه نه ۱۹۷۱ز نه به غدا چاپکراوه وه کو کتیب و کتیبه کهی تهرماخی نه ژیر ناونیشانی (هذا کتاب صرف نسان انکردی) یه ئینجا نه حمه دی خانی شاعیر عه قیده یه کوردی به په خشان نوسیوه و نه پاشاندا په خشانه کانی مه لا مه حموودی بایه زیدی کومه نیک خانی شاعیر عه قیده یه کوردی به په خشان نوسیوه و نه پاشاندا په خشانه کانی مه لا مه حموودی بایه زیدی کومه نیک

له كرمانجى ناوهراست يهكهم پهخشان كه نوسرابی (عهقیدهی كوردییه) كهی مهولانا خالیدی نهقشبهندی یه و ئینجا پهخشانهكهی شیخ حسینی قازی بهناوی (مهولودنامه) ی شیخ حسینی قازی یه به پهخشانیكی سهروادار نووسراوه و به زمانیكی تیکهن شیخ حسینی قازی له (۱۷۹۲–۱۸۷۱)ژیاوه . له پاشاندا مهولودنامهكهی مهلا عهبدوللای جهلی زادهیهكهبه یهخشان نووسراوه تهوه.

ئەدەبى فۆلكلۆرى-:

پیناسهی فولکلوّر : هونهری وتنی راستهوخویه ,نهم هونهره رهسهن وکونه و پشتاوپشت و دهماودهم هاتووه و دهروا به نه نهریت وخووی کوّمهلاّیهتی نهم کوّمهلاّگهیه و نهم نهدهبه چهندتاییهتییهکی ههیه کهجیای دهکاتهوه له (نهدهبی نووسراو) و(نهدهبی میللی) ،که نهویش نهوهیه کوّنترین نهدهبه و زوّربهی بهرههمانی به ههرهوهزییهکی ناسایی وبیّ بریاردان لهسهر نهو ههرهوهزییه هاتوّته بهرههم ووهك زانستیکیش لهگهل ههندی له زانستهکانی ترولقهکانی زاینن وباوهر وئایندا بهیهکداچووه وئهدهبیکه وخاوهنهکهی گهلهو لهدوو وشهی لیّکدراو پیکهاتووه (Folklore) فوّلك بهواتای خهلك دی لوّر بهواتای یه ندی گهل یاخود زانینی گهل دیّت .

بايهخ وگرنگي فولكلور -:

- ١- كەرەستەيەكە بۆ ئىكۆئىنەوە ئە ژيار و زمان و مىرۋووى گەل.
- ٢- كەرەستەيەكە بۆ زانايانى كۆمەل و كۆمەلايەتى و ئەنتۆگرافيا.
- ٣-هۆنراودى گەل و گۆرانىيەكانى فۆلكۆر ژيان و مێژووى رەسم و عادەتى خەٽكى پاراستووه.
 - ٤- فۆلكلۆر سەچاوەى ئەدەب و هونەر و شارستانىيەتە.
 - ٥- تارادده يهك ئارامي دهبه خشيته دل و دهرووني مروق.

٦-زۆربەی توخمەكانى فۆلكلۆر ھێمايەكى تێدايە كەلەرووى دەروونزانى , زمانەوانى ,شوێنەوار ,رەخنەى ئەدەبى تاوەكو سياسىيەكانىش سوودى لێوەرگرن.

- ٧-گشت نووسهر و شاعيران و رۆشنبيران وەكو گە نجينەيەكى بەنرخ سوود و قازا نجى ليوەردەگرن.
- ٨- بو گهشه ييداني ههستي نيشتيماني ونه تهوهيي سوودي ليوهردهگيري ومكو داستان ولاوك و حهيران.
 - ٩- فۆلكلۆرى كوردى رينيشاندەرى ئيش و ئازارەيە ،كە ئەلايەن دوژمنانەوە بەسەرماندا سەياوە.
- ۱۰- له فۆلکلۆردا خۆشهویستی نیشتیمان وسروشت و جوانی و وهفا و وینهی ئازایهتی و خهباتی گهله بهرامبهر زۆرداری و دەرەبهگی نیشان دەدات.

ىەشەكانى فۆلكلۆر:

ئەفسانە : بریتییه له هەونی مرۆڭ بۆ ئەوەی لەگەردوون و دیاردەكانی بگات , یاخود لیكدانەوەی مرۆڭ دەربارەی ئەو دیاردانه وەك ئەفسانەی نەریت و بۆنە ئاینییەكان و ئەفسائەی گەردوونی وهتد.

داستان : بهرههمیکی چیروّك نامیزه ,سهرگوزشتهیهکی رووداو یان راستهقینه دهگیْریّتهوه کهوا به ژیان بهستراوه راستی ژیان له دهروونی خاوهن بهرههمهکهوه دهههیّنیّته دهرهوه و ویّنهی قارهمانی و ئازایهتی مروّقٔ نیشان دهدات خهیانیّکی زوّری تیّدایه وهك :داستانی مهم وزین وقه لاّی دمدم لهکوردیدا.

حمکایهت (سمرگوزشته) :-حمکایهت بهشیّکی گهوره وفراوانی نهدهبی فوّلکلوّری یهو گهنیّک بابهت نهحیکایهتدا ههیه بهگشتی دووبهشه (حیکایهتی پروپووچ) ومکو حیکایهتی حاجی داربر.

مهتهل : چهشنیکه لهنهدهبی فولکلوری لهکوندا ههروهك نهفسانه وسهرگوزشتهی پروپووچ وایه بریتییه له بهرههمیکی نهدهبی رهسهن ودهماودهم ویشتاویشت دهگیردریتهوه و بلاودهبیتهوه مهتهل مهبهستهکهی نایارهو تهم ومژاوییه.

گۆرانى وھۆنراوەي فۆلكلۆرى-:

ئەو ھۆنراوانانەن ,كەلەسەركيْشى پەنجەى خۆمالى (فۆلكلۆرى) ھۆنراوەتەوە خاوەنى سەرواو مۆسىقايەكى دٽرفيچنن و بەجۆشن , ھۆنراوەى فۆلكلۆرى بربرەى يشتى گۆرانى كوردىيە , كە لەگەل ژيانى گەلدا سەرى ھەلداوەو بى خاوەنە.

ئەدەب بە شيوەيەكى سەرەكى دەكريتە دوو بەشەوە-:

□ئەدەب

شيعر جۆرەكانى پەخشان وجۆرەكانى

شیعری نیریکی روّمان

شیعری داستانی چیروّك

شیعری درامی (شانوْگهری)

شیعری فیرکردن یاداشت نامه

شانۆگەرى دواندەرى ...ھتد

قۆناغەكانى شيعرى كوردى

۱- شیعری کلاسیکی کوردی لهرووی روخسارهوه-:

شیعری کلاسیکی کوردی نهرووی روخساره وه ناسایی کهره و بهرده وامی شیعر و نهده بییاتی کلاسیکی روزهه نات بوو نهبه کاره نانی کیشی عهرووزی عهره بی بایه خدان به یه کینتی سهرواو نوسینی شیعر به زمانی کوردی و تیکه ن به چه نده ها وشه و زاراوه ی عهره بی و قارسی و تورکی وبایه خدان به به کاره نانی هونه رکانی ره وانبیزی و هه نبر اردنی و شه وبایه خدان به دان به یه کینتی بابه ت و به کاره نانی هه مان نه وقالبه شیعریبانه ی که نه نایه نامی و تهرکیب به ند و ته رحیع به ند و مونه مه ع و موسته زاد و تاك (فه رد) و چوارین و پینجین و پینج خشته کی ناویان ناسناوی شاعیر نه دوا دیری شیعره که دا.

له رووی ناوەرۆكەوە:

شیعری شاعیرانی کلاسیکی کوردی له دهوروبهری ههمان ئهو مهبهستانهدا دهسورانهوه کهنهلایهن شاعیرانی کلاسیکی روزههلات بهکاردههیّنران وهك /دنداری , ناینی , سوفیگهری , شانازی , ستایش , مهینوشی , نهتهوهیی , لاواندنهوه و باسکردنی ههندیّ نه ژیان و دیمهنی کوردهواری وههستی نهتهوهیی وکوّمهلایهتیهتد .

۲- شیعری رؤمانسیزمی کوردی

لهدوای جهنگی جیهانی یهکهمهوه، بزوتنهوهیهکی نوی شیعری کوردی سهریهه ندا که نهژیر کاریگهری شیعری تورکی دا بوو، نهوانیش کهوتبوونه ژیر کاریگهری شیعری تازهی نهوروپییهوه. سهرهه نه بزوتنهوه نویخوازه تازهی شیعری کوردیه شده نهوانیش رابه رایه تا نهو ریبازه تازهیان دهکرد که یکهاتبوون نه (رهشید نهجیب، گوران، شیخ نووری).

لیّرهدا دهتوانین بلیّین شاعیرانی کوردی دهقهری سلیّمانی وهک (شیّخ نووری، رهشید نهجیب، گوران) دواتریش (ئهورهحمان بهگی نفوس، پیرهمیّرد، رهفیق حلمی) لهژیّر کاریگهری شاعیر نویّخوازهکانی تورک شیعری کوردیان تازه کردوّتهوه. له دهقهری ههولیّریشدا دوای جهنگی دووهمی جیهانی، چهند شاعیریّک پهیدابوون که پهیرهوی داهیّنانی شیعری تازهیان دهقهری هوود وهرگرتن له بزوتنهوهی تازهکردنهوهی شیعری کوردی شاعیرانی دهقهری سلیّمانی، لهوانهش: (عهلی فهتاح دزهیی، پیربان مهحمود، کهریم شارهزا، کهمان غهمبار ...هتد).

هۆكارەكانى نوپبوونەوە:

يهكهم/ هۆكارى دەرەكى:

- 1 . شهره گهورهکان.
- 2. يەيمانى سىقەر و لۆزان.
- 3 . جەنگى جيھانى دووەم، ھاتنە ناوەوەى ئەفكارەكانى شوڤێنى، نازى، روخاندنى كۆمارى كوردستان.
 - . نەتەوەى بالادەست، واتە داگىركەر، فارس . تورى . عەرەب. 4
 - 5. كاريگەرى راستەوخۇى ئەدەب، وەكو ئە عيراق كورد بە ئەدەبى عەرەبى كاريگەرى بووە. دووەم/ ھۆكارى ناوەكى:
 - $\,\,1\,$. بەرزېوونەوەى ئاستى رۆشەنبىرى و بىرى نەتەوايەتى ئە ئەنجامى نەھامەتە گەورەكان.
- 2. دەرچوونى كۆمەنى گۆڤار و رۆژنامە، دەوريان ھەبوو ئەسەر گواستنەوەى بىرى نوى، ئەوانەش:(كوردستان، تىگەيشتنى راستى، ھاوار... ھتد)
 - 3. چاپخانه، بلاوبوونهوهی ناسان کردووه.
 - 4. چوونى ھەندى زانا و نووسەر بۆ دەرەوە و ھاتنەوەيان بۆ كوردستان.
 - 5. دامهزراندنی ریکخراوی سیاسی و روشهنبیری.
 - 6. كردنهوهى قوتابخانه ياش دامهزراندنى حكومهتى عيراق.
 - 7 . گەرانەوە بۆ كوردى يەتى يان كلتورى نەتەوايەتى.
 - 8. گەرانەوە بۆ سامانى شيعرى ھەورامى، ئەوانە: يېرەمپرد يەيرەوى كردووه.
 - 9. شۆرەشەكانى كورد.
 - تايبهتمهنديتي شيعرى رؤمانسي كوردي.
 - 1. ئازادى.
 - 2. بايه خدان به تاك.
 - 3. قوولكردنهومى ئەندىشە و خەيال.
 - گرنگیدان به سۆز. 4
 - 5. بهكارهيّناني زماني ساده.
 - 6. موسلمان بوون.
 - 7 .گەرانەوە بۆ مێژووى نەتەوايەتى.
 - 8 .گەرانەوە بۆ سروشت.
 - 9. گەرانەوە بۆ رابردوو.
 - 1 0 . ثيان له غهم و رهشبيني.
 - 1 1. يەكىتى بابەت.

ناو) یان (نازناو)ی خوّی ناخاته کوّتایی شیعرهکهی، به واتایهکی دیکه رونج و ماندووبوونهکهی ده شاریّتهوه.

. 1

- چەند نمونەيەكى شيعرى (عبدالله گۆران):

١. خۆزگەم بەيار:

بلین به یار، بلین به یار، یاری نازدار،

سەد ھەزار جار خۆزگەم بە يار، منى ھەۋار!

خۆزگەم بە يار!

خۆزگەم بە سائى رابوردوو،

عومری کورتی دنداریم بوو،

له پر هات و له ناكاو چوو...

یهک پر به دنیا ئارهزوو،

دەريايەك تاسە ئەمە دوو،

جي مابووم له پاري مردوو!

بلیّن به یار، بلیّن به یار، یاری نازدار،

سهد ههزار جار خوزگهم به یار، منی ههژار!

خۆزگەم بە پار!

* * * * * *

۲. به ربّگادا بهرهو كۆنفرانس:

چياكانمان،

چیاکانی کوردستانمان،

ههموو سهر پۆش و سپى بهرزن،

بهر پێ بهفراو، داوێن سهوزن.

سەرانسەرى ئەم كيۆوانە؛

دره خته و بيشكه و جوّلانه...

له ناو بێشكهى ڕاژەنراوا

دەنگى گرو گائى ساوا،

کج بی، کور بی، دینیته یاد؛

شكوى سەلاحەددين، خانزاد!

شيعرى هاوچهرخى كوردى

شیعری هاوچهرخ: بریتیه لهو شیعرهی که حیساب بو ئیستابوونی خوّی دهکات، به واتای ژیان و بیرکردنهوه دیّت له ئیستادا ، لهناو جهرگهی ئهو روداوانهیه که ئیستا روودهدهن، ئهم شیعره لهسالانی ۱۹۷۰ دهست پیدهکات و تا ئیستاش بهردهوامه.

- روخساری شیعری هاوچه رخی کوردی:

- ۱. زمانی شیعری، شاعیرانی ئهو قوناغه زیاتر گرنگیان به زمانی کوردی رهسهن و شیوه فولکلوری و گهرانهوهی ههندی وشه دهدا کهکهم شهکاردههاتن و له فهوتان رزگاریان دهکردن.
- ۲. ویّنهی شیعری ، شاعیرانی هاوچهرخ، ویّنهکانیان بهشیّوهیهکی دیار و ئاشکرا مانا نادهن به دهستهوه ، به نکو
 تهم و مژی تیدایه، واتا لهویّنه دوور دهخهنهوه، بو ئهوهی خویّنهر خوّی بهدوای لیّکدانهوهی زمان و واتا
 بکهویّ.
- ۳. رووبهری شیعری (تۆپۆگرافیا) ، یهکیک له خاسیه ته کانی شیعری هاوچه رخ بریتیه له و دابه شبوونه نوییه ی کۆپله و برگه و دیره کانی به سه ررووبه ری لا په ره دا ، واته گۆرانی تۆپۆگرافیای تیکستی شیعری ، ئه م گۆرانکارییه ش که به سه رروخسار و شیوه شیعر دا هاتووه، وای کردووه، که شیعی هاوچه رخ زیاتر له نیگار و وینه نزیک بیته وه.
- ٤. كيش ، شاعيرانى هاوچهرخ كيشى كوردى خومانييان بهكارهيناوه بهبى ئهوهى پهيرهوى هيچ ياسايهك بكهن و كيشى ئازادييان بهكارهيناوه بهينى ئهو مهبهستهى كه لهميشكى شاعيردا ههبووه.
- ه. سهروا، شاعیرانی هاوچهرخ به هیچ جۆرێ خۆیان به هیچ دەستوریکی سهروا و هیچ سهروایهک نابهستنهوه. له هینانهوهدا گوێ به یاسای دهرهوه نادهن، تهنیا گوێ به ههست و سۆز و بیری خۆیان دهگرن، سۆز و بیرهکهیان چ جۆره سهروایهکیان بویّت، یهیرهوی ئهو سهروایه دهکهن.

• ناوەرۆكى شيعرى هاوچەرخى كوردى:

- ۱. فۆلكلۆر، شاعیرانی هاچهرخ بهشیوهیهكی بهرچاو گرنگیان به تهوزیفكردنی بهشهكانی فولكلوری كوردی داوه،
 توانیویانه گیانیكی زیندوو بدهنه ئهم كلتوره و تیكهای بكهن له رابوردوو بو ئیستا و داهاتووش.
- ۲. میژوو، شاعیرانی هاوچهرخ میژوویان وهک کهرهستهیهک بۆ دەولهمهندکردن و ههوینی شیعرییان بهکارهیناوه،
 کردوویانه به بهنگه و رینیشاندهر بۆ نهوهکانی دواروژ، ههروهها لایهنی مروّقایهتی و هونهری جوانیان به شیعرهکانییان بهخشیوه.
- ۳. تهوزیفکردنی هیّما (رهمز) شاعیرانی ئهو قوّناغه زیاتر لهچاو قوّناغی پیّش خوّیان ئاوریان لهو مهسهلهیه داوه تهوه، رهمزی کانیش وه ک (رهمزی ئهفسانه یی، رهمزی ئایینی ، رهمزی میّژوویی ، رهمزی کهله پووری ...هتد)، زیاتریش ئاوریان له رهمزه جیهانییه کان داوه ته وه ک رهمزی ئهفسانه یی (سیزیف).

- ٤. رەشبىنى، بە ھۆى ئەو بارودۆخە ناخۆشانەى كەبەسەر گەنى كورد دا ھاتوون بەتايبەتى دواى پشكۆى 1975 تا دواى راپەرىن، بۆيە شاعيرانى ھاوچەرخى كوردى ئەم كاتەدا جۆريك ئە رەشبىنيان ئەلا گەلائە بوو، ئەمەش ئە شيعرەكانياندا رەنگى دايەوە.
- ٥. خود ، يهكيّک لهو دياردانهی لای شاعيرانی هاوچهرخ ههستی پێ دهکريّت، لايهنی خودی شاعيره، شاعير خوّی کردووه به پالهوانی کیّشه له دیدی خوّیهوه کیّشهکه دهخاته روو.

مێژووی سهرهه ندانی پهخشانی کوردی:

- ۱. كۆنترىن دەقى پەخشانى نووسراوى كوردى تا ئىستا دۆزرابىتەوە ، كتىبەكەى (عەلى تەرەماخى) يە كە لەسائى 1600ى ز بەناوى (صرف و بعض اُسول لازمەيى تعلىمە بزمانى كورمانجىيە) دەربارەى رېزمانى عەرەبىيە و بەزمانى كوردى نوسراوەتەوە.
- ۲. شاعیری کورد ئه حمهدی خانی (1650- 1706) له سائی 1683 فهرهه نگوکه کی عهره بی کوردی بو مندالان به ناوی (نوبهارا بچوکان) داناوه، لهم فهرهه نگوکه دا پیشه کی و پاشه کی به په خشان نوسراوه ته وه که ده توانریت و مکو نموونه ی په خشانی کوردی ده ست نیشان بکریت.
- ۳. شیخ حسین قازی (1790-1868) له سائی 1848ی ز نامیلکهیه کی داناوه به ناوی (مهولوودنامه) که له کاتی ئاهه نگ گیران و خواردنکردنی موسلمانان به بونه ییادی له دایکبوونی پیغه مبه ری خوشه ویست (د.خ) خویندراوه ته وه.
- دیالیّکتی کرمانجی ناوهراست ناوچهی سلیّمانی نوسراوه، لهبارهی بیرو باوهری کوردی موسلمانی سوننهیه.
- ه. مهلا مه حموودی بایه زیدی له سالی (1858- 1859) زایینی له سهر راسپارده ی قونسولی روسی له ئه رزه روقم (ژابا) نامیلکه ی (عادات و رسومات) نامه ی (طوایف اکرادیه و اسول نظافات کورمانجی) نوسیوه، که ژیانی گوند و شار و گوزه رانیان، باس له کوچه ری و بازرگانی و کاسبی و ساده ی کورد له چه ی و تفاق و که ره سته ی خانووبه ره و ئه سی و وه رزشی کوردی ده کات.

نموونهى / عقيده نامهكهى(مولانا خاليد) :

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين

ئەگەر كەسى دەپرسىت ئىسلام چى يە؟ ئىسلام پىنج روكنى ھەيە، ئەسەر ھەموو موسلمانانى عاقل و بالغ بى واجبە بىزانىت، عەمەئىشى پى بكا، ئەووەل ئەوەتە (أش ْەَدَدُ) : بە دل دەزانى بە يەقىن، بەزوبان دەئىم بە ئىختىار (أن لا اله) : ھىچ مەعبوودى بە حەق نى يەلايق بە پەرستن بى (الا الله) : ئىللا ئەو زاتە نەبىت واجبە بوونى مابى مىثلە، ھەموو سىفەتى كەمائى ھەيە، ھىچ نەقسى نىه ، ئىسمى ئەئلايە.)

رۆژنامەگەرى كوردى -:

رِوْژنامهی کوردستان یهکهم روْژنامهیهکه ۱۸۹۸/٤/۲۲ یهکهم ژمارهی له قاهیره لهلایهن نهوهی بهدرخانییهکان (میقداد مدحه بهدرخان) هوه دهرچووه پاشان لهجنیف و فوکستون, کوردستان کاریگهرییهکی گرنگی ههبوو بهسهر میژووی نهدهبی کوردی و پهخشان، چونکه له ههرشوینیکدا روْژنامه ههبیت پهخشاندا دهبوژیتهوه. بهتاییهتی وتار وجوْرهکانی وتار له پاشاندا دهیان روْژنامهو گوْقار روْلی باشیان گیرا لهگهشهسهندنی نهدهبییاتی کوردی و لیرهو لهوی خزمهتیکی ناوازهیان پیشکهش کردووه بهتاییهتی (پیشکهوتنی) سهردهمی میجهرسون وگوْقاری گهلاویْژ وهیواو ههتاوو رووناکی وتیگهیشتنی راستی و بانگی حهق و....هتد.

چيرۆكى كوردى

بهرنهوهی باسی چیروکی کوردی بکریت دهبیت به پیناسهیه ک نهم ژانره نهدهبییه بناسیندریت، چیروک بریتییه المگیرانهوهی چهند روداویکی یه که نهدوای یه ک که به سهر چهند که سیکی جیاواز دا دین و تیده په رن نهشوینیکی دیاریکراودا. زمانی چیروک په خشانه و روداوه کان زیاتر نه واقیعه وه نزیکن و وینه ی لایه نیکی ژیان ده کیشیت. نیکونه را چیروکی کوردییان به خوی به سهر چهند قوناغیکدا دابه شکردووه، که بیگومان ههر یه کیک نهو قوناغانه سیما و تاییه تمهندی و نهدگاری تاییه تا به خوی ههیه، به تیپه ربوونی کاتیش چیروک ورده ورده نه قانبه حیکایه تیبه که دورکه و توته و زیاتر سیمای هونه ری و مرگرتووه، به تیپ بگوتریت (چیروکی هونه ربی کوردی). گرنگترین قوناغانیش نه مانه ن:

١ـ قۆناغى سەرھەڭدان تا ساڭى (١٩٢٥)

لهم بارەيەوە راى جياواز بەدىدەكريت، كە ئەخوارەوە چەند رايەك وەردەگرين:

- ــ (فهرهاد پیربال) سهرهتاکهی دهگه پینیته وه بو چیروکی (مهم و زین) ی (مهلا مه حمودی بایه زیدی)، که نهسائی (۱۸۵٦) دا به زاری کرما نجی نوسراوه.
 - ــ (د. عیزهدین مستهفا) رهسول (مهولود نامه) کهی (شیخ حوسینی قازی) به سهرهتایهکی ساکاری چیروکی کوردی دادهنیت.
- ـــ هەندنِك نوسەر چيرۆكى (شويش) ى (فوئاد تەمۆ) كە ئەسائى (١٩١٣) دا ئە گۆڤارى (ڕۆژى كورد) بلاوكراوەتەوە، بەسەرەتاى چيرۆكى كوردى دادەننِن.
- ۔ (رِمئوف حمسمن) چیروٚکی (بوّچی جلخوارم) ی (کمریم سمعید)، که لمسائی (۱۹۲۵) له رِوْژناممی (ژیانموه) بلاّوکراوه تموه، به یمکمم چیروٚکی کوردی دادهنیّت.
 - ــ بهشیکی زوری نیکونهرانیش چیروکی (نه خهوما)ی (جهمیل سائیب) به سهره تای چیروکی کوردی داده نین.

٢_ قوّناغي يهيدابوون (١٩٢٥ ـ ١٩٣٩)

دیارترین چیروکی ئهم قوّناغه (مهسه لهی ویژدان) ی (ئه حمه د موختار جاف) هه، که له سائی (۱۹۲۷) بلاهکراوه ته وه، لهم قوّناغه دا کوّمه نیّک چیروکنوس ده رکه و تن له وانه: (پیرهمیّرد، حوسیّن حوزنی موکریانی، محهمه د عه لی کوردی).

٣_ قۆناغى نەشونماكردنى چيرۆكى كوردى (١٩٣٩ ـ ١٩٥٠)

قوناغیکی نوییه له تهکاندانی لایهنی هونهریی چیروّك، لهم قوناغهدا ههندیک له گوقار و روّژنامهکان روّئی گرنگیان له پهرهسهندنی چیروّکی کوردیدا ههبوو، لهوانه (گهلاویّژ، نزار، دهنگی گیتی تازه، پهیام)، لهم قوّناغهدا کوّمهلیّک چیروّکنوسی تر هاتنه ناو مهیدانهکهوه، لهوانه (عهلائهدین سهجادی، مستهفا سائیب، ئیبراهیم ئه حمهد، ئیحسان مستهفا، فایهق زیّوهر...هتد).

٤ ـ فۆناغى پيكهيشتن و چەسپاندنى چيرۆكى كوردى (١٩٥٠ ـ ١٩٦١)

لهم قوّناغهدا چیروّکی هونهری کوردی زیاتر پهرهیسهند و توانی خوّی لهبهرگی خهون ئامیّزی و شیّوازه ساکارییهکهی پیشوو پیشوو پیشوو پیشوو کوّمهنیك نوسهری تر هاتنه پرزگار بکات و تهکنینك و شیّوازی نویّتر سهریههندا. لهم قوّناغهدا جگه لهچیروّکنوسانی پیشوو کوّمهنیك نوسهری تر هاتنه بوارهکهوه، لهوانه (موحه و محهمهد ئهمین، محهمهد مهولود مهم، جهمال بابان، مارف خهزنهدار، حهسهن قرنجی، مستهفا سانح کهریم، مارف بهرزنجی…هتد).

٥ ـ قوناغي دمولاهمهند له بيري نهتهوهيي و كز و نههات لهبلاوكردنهوهي ئاشكرا (١٩٦١ ـ ١٩٧٠)

لهم قۆناغهدا بههۆی بارودۆخه سیاسییهکهوه نوسهران نهیاندهتوانی بهرههمهکانیان بلاوبکهنهوه، بهلام لهگهل نهوهشدا قۆناغیکی دهونهمهنده بهبیری نهتهوهیی، سهره رای بهردهوامی چیروکنوسانی پیشوو کومهنیک چیروکنوسی تازهش دهرکهوتن، لهوانه (حوسین عارف، نه حمهد شاکه لی، کاکه مهم بوتانی، نه حمهد محهمه نیسماعیل، سهدرهدین عارف، د. کاوس قهفتان، محهمه د فهریق حهسهن ...هتد).

٦_ قوناغي نوێيوونهوهي چيروٚکي کوردي (١٩٧٠ ـ ١٩٩١)

لهم قوّناغهدا چیروّکی کوردی تهواو پیگهیشت و به بهرگ و سیمایه کی هونه ری نوی ده رکه وت، نهمه ش به هوّی نه و بارودوّخه شیاسی و نابوری و روّشنبیرییه ی که له و سهردهمه دا هاته پیشه وه ژماره یه کی زوّر روّژنامه و گوڤار ده رچوون و کوّمه نه چیروّکی زوّر چاپکران و به شیّوه ی کتیبی سهربه خوّ بلاوکرانه وه دیارترین نوسه رانی نهم سهرده مه جگه لهمانه ی پیشوو نهمانه ن (لهتیف حامد و عه بدونلا سه راج و تاهیر سانح سه عید، نه حلام مه نسور، سه لاح عومه را سه لام مه نمی، ره نوف بیّگه رد، جه لیل کاکه وه یس... هتد)

٧_ قۆناغى دواى را پەرين (١٩٩١ تا ئيستا)

ئئهم قۆناغه لهږووی چەندىيىتى و چۆنايەتىيەوە گۆرانى بەسەر چىرۆكدا ھىنا، لەرووى چەندىيىتىيەوە واتە لەرووى ژمارەوە چىرۆكى كوردى زيادى كرد و چىرۆكنوسى نوى ھاتنە مەيدانەكەوە، ئەرووى چۆنايەتىشەوە دىسان چىرۆكى كوردى گۆرانكارى گەورەى بەخۆيەوە بىنى، بەتىبەت ئەرووى تەكنىكەكانى گىرانەوەوە، جگە ئە چىرۆكنوسانى پىشوو دىارترىن ئەو چىرۆكنوسانەى كە ئەم قۆناغەدا دەركەوتن ئەمانەن (ئازاد بەرزنجى، مەھاباد قەرەداغى، عەباس عەبدولرەزاق، فەرھاد پىربان، موحسىن ئەحمەد، سابىر رەشىد، ئاوات محەمەد...ھتد).

رۆمانى كوردى

رۆمان گێڕانهوهيهكى پهخشانى تارادهيهك خهياڵ ئامێزه، درێژييهكى دياريكراوى ههيه، له چيرۆك و نۆڤڵێت درێژتره، كه لهوێدا كارهكتهرهكان و جوڵه و روداوهكانيان بهرجهسته دهكرێن، لهچوارچێوهى پلۆت (چنين) ێكى چردا دادهریژرێت. لێكۆڵهران و رهخنهگرانى ئهم ژانره ئهدهبييهش لهئهدهبياتى كورديدا ئهم ژانرهيان دابهشى سهر چهند قۆناغێك كردووه، لهوانه:

۱ ـ قوناغی سهرهه لدان و دیارنه کردنی به رهه مه کان به شیوه ی زانستییانه (۱۹۲۰ ـ ۱۹۷۰)

ئەبارەى دياريكردنى يەكەمىن دەقى رۆمانى كوردى راى جياواز ھەيە، تەنانەت مەوداى نێوان بۆچونە جياوازەكان يەكجار زۆرە، بۆ نمونە:

— هەندىك ئە رەخنەگران (ئەخەوما) ى (جەمىل سائىب) و ھەندىكى ترىش (مەسەئەى ويىژدان) ى (ئەحمەد موختار جاف) بە يەكەمىن رۆمانى كوردى دادەنىن، ئەكاتىكدا ئەبارەى ئاسنامەى ئەم دوو دەقەى پىشوتر راى جىاواز ھەيە، ئەوەى كە چىرۆكن ياخود رۆمان. ھەندىكى ترىش (ئازدار يا كچى كورد ئەلادى) ى (محەمەد عەئى كوردى) كە ئەسائى (١٩٣٦) دا نوسيويەتى بەسەرەتاى رۆمانى كوردى دادەنىن. شايانى باسە ئەم قۇناغەدا رۆمانى ترىش بەرچاو دەكەويت ئەوانە (پىشمەرگە) ى (رەحىمى قازى) كە ئە سائى (١٩٥٨)دا نوسراوەو ئەسائى (١٩٦١) دا بلاوكراوەتەوە، جگە ئەمەش رۆمانى (ئاشتى كوردستان) ى (محەمەد سائح كوردى) ئە (١٩٧٠)دا.

۲_ قوّناغی بیناگابوون و کیبوون (۱۹۷۱ ـ ۱۹۸۱)

لهم فوّناغهدا بهرههمي روّمان بهژماره كهم بوون، ئهمهش بوّ كوّمه لْيْك هوّكار دمگهريّتهوه:

ــ بارودوٚخی سیاسی میللهتی کورد(پهشیمانبوونهوهی بهعس له ریّکهوتننامه ی ۱۱ی نازاری ۱۹۷۰ و دواتر گهلهکوّمهیهکی نیّودهولهتی بوّلهناوبردنی کورد)

- _ بالأدهستبووني شيعر تا ئهوكات.
- ــ چیرۆك نەدواى سانى ۱۹۷۰ تەواو پیگەیشت و پەرەيسەند.
 - ــ نەبوونى گۆڤارێك كە رۆمانى تيادا بلاوبكرێتەوە.
- ــ نهبوونی هاندان و بزاوتن بۆ وەرگیرانی رۆمانی جیهانی.

گرنگترین روِمانهکانی ئهم فوّناغه:

<u>۔</u> ئاگری بن کا ہے سه عید ناکام

ــ رِیْگا ـــے محدمدد مدونود مدم

ــ ژانی گهل ___ئیبراهیم ئه حمهد

گرنگترین روّمانه وەرگیٚردراوەكانیش ئەمانەبوون:

ــ ئەفسانەى چياى ئاگرين 💛 يەشار كەمال

ــ دایك ___ مەكسیم گۆركى

ــ كەمانچەژەن ___ پىرەمىرد

<u>گیلہ پیاو</u> کے عمزیز نہسین

🗕 خەندەليو 🚤 قىكتۆر ھۆگۆ

٣_ فَوْنَاغَى شَاخَ و شَار (كَهشهكردن) (١٩٨٢ ـ ١٩٩٠)

رۆمانى كوردى لەم قۆناغەدا لەرووى چەندايەتى و چۆنايەتىيەوە گەشەي سەند. گرنگترين رۆمانەكان ئەمانەن:

ـــ سەگوەر، ھەرەس ___ محەمەد موكرى

<u> کویّخا سیّویّ </u> عهزیزی مهلای رهش

ـ شار ـ حوسين عارف

_ کانگای به لا 🚤 حسام بهرزنجی

_ كۆردەرە__ خوسرەو جاف

ــ هه ٹکشان بهرهو لوتکه ___ عهبدوٹلا سهراج

ـ بوهژین بے د. نافع ئاکرهیی

ــ توانهوه ___ عهبدوئلاً غهفور سائح

- ٤ ـ قۆناغى ييگەيشتن و ناساندنى رۆمانى كوردى (١٩٩١ تـا ئيستا)
 - پِێشكهوتنى روٚمان لهم قوٚناغهدا بوٚچند خاڵێك دەگهرێتهوه:
 - ــ بوونی دەسەلانتىكى سياسىي كوردى.
- _ بوونی ههندیک رووداوی سیاسی لهم کاتهدا، لهوانه (ئهنفال، کیمیاباران، تهعریب...هتد)
 - - ــ چاپ و چاپەمەنى پەرەيانسەند.
 - ــ دەروازەكانى سنورى كوردستان تارادەيەك كرانەوە.
 - ــ بـزاڤى رۆژنامەگەرى كوردى پەرەيسەند.
 - ـ پهنابردنی نوسهران بۆ ئەفسانه و بابهتی فۆنكلۆر و كهله پۆری كوردی.
 - _ پەرەسەندنى وەرگيران.
 - ــ گرنگیدان بهم ژانره ئهدهبییه لهناوهندهکانی زانکوّدا.